

# עצמאות ויזמות של נשים ערביות, כפריות ובדוויות, בישראל

רות קרק, אמיר גילי ותמר פוירשטיין



מחקרי פלורסהיימר  
האוניברסיטה העברית בירושלים

מחקרי פלורסהיימר  
המכון ללימודים עירוניים ואזוריים  
האוניברסיטה העברית בירושלים

## עצמאות ויזמות של נשים ערביות (כפריות ובדוויות) בישראל

רות קרק, אמיר גילי ותמר פוירשטיין

ירושלים, מארס 2009

Floersheimer Studies  
The Institute of Urban and Regional Studies  
The Hebrew University of Jerusalem

Independence and Entrepreneurship  
Among Arab Muslim Rural and Bedouin Women in Israel

**Ruth Kark, Emir Galilee and Tamar Feuerstein**

עורכת אחראית: שונמית קרין  
עימוד: רות סובל  
הדפסה: דפוס אחוה

פרסום מס' 3/58  
Publication No. 3/58  
ISSN 0792-6251

© 2009 מחקרי פלורסהיימר  
האוניברסיטה העברית בירושלים  
office@fips.org.il  
www.fips.org.il

## על המחברים

רות קרק מרצה במחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. פרופ' קרק כתבה וערכה 24 ספרים ופרסמה כמאתיים מאמרים בעברית ובאנגלית, פרי מחקרה על הגאוגרפיה ההיסטורית, התרבותית היישובית והקרקעית של המזרח-התיכון, ארץ-ישראל ומדינת ישראל במאות הי"ט והכ'. בין תחומי התעניינותה ופרסומיה המגוונים: נשים ומגדר בתרבויות מסורתיות בעולם, במזרח-התיכון, ובארץ-ישראל/פלסטינה/ישראל. רות קרק היא אחת העורכות של הספר: "העבריות החדשות, נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר" שהתפרסם בעברית ובאנגלית.

**אמיר גלילי** הוא סטודנט לתואר שלישי במחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים, ואסיסטנט בקורסים שונים העוסקים בגאוגרפיה היסטורית ותרבותית בהתמקדות על הנוף התרבותי של החברה הערבית בישראל. בין תחומי התעניינותו: גאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ומחקרי נוודות בהתמקד בבדווים בנגב.

**תמר פוירשטיין** היא סטודנטית לתואר שני במחלקה לגיאוגרפיה ובמכון ללימודים עירוניים ואזוריים באוניברסיטה העברית בירושלים. בין תחומי התעניינותה: נשים ערביות כפריות ובדוויות.

## על המחקר

מחקר זה מנסה לאמוד את מידת העצמאות והיזמות בקרב קבוצת נשים ערביות מוסלמיות כפריות ובדוויות בישראל, ואת השקפתן האישית בנושאים של עצמאות, יזמות, מעורבות כלכלית, ומעמדן המשפטי והחברתי על רקע אי-השוויון המגדרי של הנשים הערביות במדינה, וכלכלה עולמית משתנה. מן המחקר עולה חשיבות החינוך והמעורבות בארגונים ועמותות בהעצמה ובפעילות יזמית של נשים, והפער בין החוק האזרחי והשרעי לבין המסורת בנושא ירושת נשים. בין התמורות הבולטות שחלו בקרבן, התרופפות של המשפחה המורחבת ושל החמולה, ועליית גיל הנישואין ותופעת הרווקות, העשויה להוביל לעלייה בהשתתפות נשים ביזמות ובשוק העבודה, ולשליטה גוברת על נדל"ן. תמיכתן של נשים יזמיות בכלכלת המשפחה תורמת לעצמאותן, לשינוי מעמדן הכלכלי, החברתי והמשפחתי, ולשינוי פוטנציאלי בדפוסי הירושה המסורתיים.

## תודות

ברצוננו להודות לפרופסור ערן רזין, ראש מחקרי פלורסהיימר באוניברסיטה העברית בירושלים על תמיכתו וסבלנותו, לד"ר רונית קרק, לפרופסור רות רודד, ד"ר סראב אבורביעה-קוידר, ד"ר תג'יד יחיה יונס, וד"ר לילה עבד רבו על ייעוץ הבונה. תודתנו נתונה אף לכל המרואיינות שגילו תובנה ורצון טוב לסייע למחקרנו, ולסטודנטיות וסטודנטים

במחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים, בתיה דפן, תמרה גוטליב, נחמה דרור, מיכל הס, זהבה ונטורה, ורדה וקסלר, דניאל חסידיאן, רחלי לביא, מריאן פראן, תמר פוירשטיין, יוסי פולק, ראגדה קשקוש, תמר שי, ואורנה שם-טוב, שכתבו עבודות על הכפר הערבי ועל נשים בכפר הערבי.

### **על מחקרי פלורסהיימר**

מחקרי פלורסהיימר באוניברסיטה העברית בירושלים פועל כיחידת מחקר במסגרת של המכון ללימודים עירוניים ואזוריים וממשיך את עבודתו של מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות שפעל בירושלים משנת 1991, הודות ליזמתו ולתמיכתו רבת השנים של ד"ר **סטיבן ה' פלורסהיימר**.

מחקרי פלורסהיימר ממשיך לפרסם מחקרים אקדמיים מתחומי מדעי החברה בישראל, ומתמקד בנושאים כמו יחסי שלטון מקומי ושלטון מרכזי, תכנון מרחבי, פערים בין רשויות מקומיות שונות ועוד. כל המחקרים זמינים באתר האינטרנט לכל דורש וללא תמורה. בראש היחידה עומד פרופ' **ערן רזין** מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

מחקרי פלורסהיימר  
האוניברסיטה העברית בירושלים

פרסומים בנושא יחסי יהודים וערבים בישראל

- מגמות בתפרוסת האוכלוסייה הערבית בישראל, עמירם גונן וראסם חמאיסי, 1992.
- מרכזי פיתוח חבליים משותפים ליישובים יהודיים וערביים בישראל, עמירם גונן וראסם חמאיסי, 1992.
- לקראת בסיס חבלי לפיתוח וניהול ביוב ביישובים הערביים בישראל, ראסם חמאיסי, 1993.
- לקראת מדיניות של מוקדי עיור לאוכלוסייה הערבית בישראל, עמירם גונן וראסם חמאיסי, 1993.
- הערבים בישראל בעקבות כינון השלום, עמירם גונן וראסם חמאיסי, 1993.
- מתכנון מגביל לתכנון מפתח ביישובים ערביים בישראל, ראסם חמאיסי, 1994.
- עידוד היזמות ביישובים הערביים בישראל, דן צ'מנסקי וראסם חמאיסי, 1994.
- סוגיות בתכנון ובפיתוח יישובים בישות הפלסטינית המתהווה, ראסם חמאיסי, 1994.
- מערכת החינוך הערבי בישראל: מגמות וסוגיות, מאג'ד אלחאג', 1994.
- ביזור התכנון ברשויות מקומיות ערביות בישראל, דוד ג'אנר-קלזנר, 1994.
- מערכת החינוך הברווית בנגב: המציאות והצורך בקידומה, יוסף בן-דוד, 1994.
- הערבים בישראל בשוק העבודה, נח לוי-אפשטיין, מאג'ד אלחאג' ומשה סמיונוב, 1994.
- הכנת תכניות לימודים במערכת החינוך הערבי בישראל: תמורות והמלצות, מאג'ד אלחאג', 1994.
- לקראת חיזוק השלטון המקומי ביישובים הערביים בישראל, ראסם חמאיסי, 1994.
- פיתוח תשתית התחבורה ביישובים הערביים בישראל, ראסם חמאיסי, 1995.
- החינוך בקרב הערבים בישראל, מאג'ד אלחאג', הוצאת מגנס ומכון פלורסהיימר, 1996.
- לקראת בנייה רוויה ביישובים הערביים בישראל, יצחק שול ואמין פארס, 1996.
- ערים פלסטיניות חדשות בצד קיימות, ראסם חמאיסי, 1996.
- מדיניות השיכון והערבים בישראל 1977-1948, זאב רוזנהק, 1996.
- הבדלים במשאבים ובהישגים בחינוך הערבי בישראל, ויקטור לביא, 1997.
- המתח בין בדווי הנגב למדינה: מדיניות ומציאות, אבינועם מאיר, 1999.
- דרך 6 והיישובים הערביים: איום או מנוף? ראסם חמאיסי, 1999.
- בדוויים וברווים-פלאחים בתהליך העיור בנגב, יוסף בן-דוד ועמירם גונן, 2001.
- לקראת הרחבת תחום השיפוט של יישובים ערביים בישראל, ראסם חמאיסי, 2002.
- מרחב נצרת: מסגרת מטרופולינית לניהול, תכנון ופיתוח, ראסם חמאיסי, 2003.
- יהודים וערבים בישראל במציאות משתנה, שלמה חסון וח'אלד אבו עסבה עורכים, 2004.
- חסמים בתכנון יישובים ערביים בישראל, ראסם חמאיסי, 2004.
- אלחרם אלשריף בשיח הציבורי הערבי-פלסטיני בישראל: זהות, זיכרון קולקטיבי ודרכי הבניה, נמרוד לוז, 2004.
- גדר ההפרדה והשכנונות הערביות בירושלים: שילוב או הפרדה רק לא דחית ההכרעה, יעקב גארב, 2005.
- קהילת יפו ומסגד חסן בכ: גיבוש זהות קולקטיבית, העצמה עצמית והתנגדות, נמרוד לוז, 2005.
- השלכות גדר ההפרדה על ערביי ישראל, ראסם חמאיסי, 2006.

- עוון ואיוולת: על ההצעות להעברת יישובים ערבים מישראל לפלסטין, שאול אריאלי, דובי שורץ, הדס תגרי, 2006
- חסמים בפני שוויון – הערבים בישראל, שלמה חסון ומיכאיל קרייני, 2006
- ההון החברתי ותרומתו להתמודדות עם מצבי משבר ביישובי חבל עזה, מרים ביליג, 2006
- בין לאומיות לדמוקרטיה, תסריטים של יחסי רוב ומיעוט בישראל, שלמה חסון, 2007
- מערכת החינוך הערבי: דילמות של מיעוט לאומי, ח'אלד אבו-עסבה, 2007
- השיח הקרקעי והתכנוני בין רוב למיעוט במדינת ישראל: סכסוך הקרקעות משגב-סח'נין כמשל, נמרוד לוז, 2007
- החינוך הערבי בישראל: דילמות של מיעוט לאומי, ח'אלד אבו-עסבה, 2007
- בין מנהגים לחוקים תכנון וניהול הקרקע ביישובים הערביים בישראל, ראסם חמאיסי, 2007
- ירושלים כיעד להגירה פנימית של צעירות פלסטיניות-ישראליות, אסמהאן מסרי-חרזאללה, 2008  
(בשיתוף עם מכון ירושלים)
- עצמאות ויזמות של נשים ערביות (כפריות וبدوיות) בישראל, רות קרק, אמיר גלילי ותמר פויירשטיין, 2009

## תוכן העניינים

9	הקדמה ומטרות המחקר
11	מבוא: תיאוריה והקשר השוואתי
11	שמירת הנשים "במקומן": המצב בעולם ובמזרח-התיכון
14	זכויות כלכליות ומשפטיות
	פעילות נשים ערביות מוסלמיות בדויות, כפריות ועירוניות בארץ-ישראל בשלהי
19	התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי
21	מעמד האישה הערבייה במדינת ישראל 1948 עד 1984
	מעמד האישה הערבייה במדינת ישראל וביו"ש וחבל עזה בשלושת
25	העשורים האחרונים (1985-2008)
25	נשים כפריות
28	נשים בדויות
31	נשים פלסטיניות
32	ניתוח השאלונים
34	פרק ראשון: פרטים אישיים
42	פרק שני: בעלות נשים על רכוש על פי החוק הדתי, האזרחי והמתרחש בפועל
52	פרק שלישי: סוגי יזמויות/פעילויות וסיפורים אישיים
58	פרק רביעי: נשים/עצמאיות/יזמיות שאלות כלליות בנושא
60	פרק חמישי: רכוש וניהול פיננסי של המשפחה ושל האישה (אם יש בנפרד)
	פרק שישי: רכוש וניהול פיננסי של המשפחה ושל האישה (אם יש בנפרד) –
65	שאלות כלליות בנושא
69	סיכום
77	מקורות





## הקדמה ומטרות המחקר

מזה שנים רבות עוסקת רות קרק במחקר השוואתי נרחב שעניינו התפיסות העומדות בבסיס הטיפול בקרקע ובבעלות על קרקע בחברות שונות ובתקופות שונות (Kark, 1992; Kark, 2005). עיסוק מחקרי זה הוביל אותה גם לחקר היסטורי וגאוגרפי-היסטורי של הנושא של: "מרחב מגדרי: נשים פלסטיניות, קרקע ורכוש בארץ ישראל 1931-1948", בשיתוף עם רועי פישל (Kark & Fischel, in Press). העבודה המשותפת עם פישל עסקה בנושא של מרחב מגדרי (gendered space) ביחס למעמד הנשים ובנוגע לקרקעות ולרכוש של נשים ערביות פלסטיניות בארץ ישראל ופלשתינה בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי. ממצאיה העלו כי יש לבחון מחדש את התפיסות הנוכחיות בנוגע למצבן הכלכלי-החברתי של נשים ערביות בישראל בצורות יישוב נוודיות, כפריות ועירוניות, ובכך הובילו ליוזמה לעריכת המחקר הנוכחי המוצג כאן.

מטרת המחקר הנוכחי היא לבדוק את מידת העצמאות והיזמות של נשים כפריות ובדויות ערביות מוסלמיות בישראל בהווה, ואת השקפתן האישית על נושאים של עצמאות, יזמות, מעורבות כלכלית, ומעמד משפטי וחברתי, באמצעות ראיונות מובנים, שהונחו על-ידי שאלונים שהוכנו מראש. רוב השאלות היו סגורות ומיעוטן פתוחות.

המרואיינות אותרו בשיטה של "כדור שלג", המקובלת במחקר מסוג זה. כמו-כן קיימו מספר ראיונות כלליים (ללא שאלון אישי) עם חוקרות ערביות ולא ערביות בתחומי היסטוריה של המזרח-התיכון, סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, חינוך ומשפט דתי מוסלמי. להלן יובא, עיבוד ראשוני של הנתונים.

במסגרת המחקר נערכו 19 ראיונות עומק עם נשים ערביות-ישראליות מוסלמיות, בכפרים ערביים בסביבות ירושלים וביישובים בדרום הארץ (ראו מפה 1). השאלות וסדר הופעתן נקבעו מראש. נעשה ניסיון לבדוק מחד גיסא את הרקע המשפחתי, ההשכלתי, והמקצועי, ואת מידת עצמאותן הכלכלית בניהול הבית והמשפחה של המרואיינות, ומאיך גיסא את מידת יזמותן ועצמאותן ואת חלקן בנכסי המשפחה וניהולם (בדגש על נדל"ן). הראיונות המונחים התבססו על שאלונים מפורטים תוך בחינה גם של נקודת

מבטן של המרואיינות על הנושאים הנידונים. הראיונות נערכו על-ידי נשים (Leiblich, Tuval-Mashiach & Zilber, 1998).

בפרק הראשון של הראיון האישי נשאלו פרטים הנוגעים למצבה המשפחתי של המרואיינת, להשכלתה, פרטים על בני המשפחה הקרובים (הורים, בן זוג, ילדים ועוד).

הפרק השני של הראיון עוסק בתפישת המרואיינות בכל הנוגע לבעלות נשים על רכוש ונכסים על-פי החוק הדתי האסלאמי, ועל-פי החוק האזרחי במדינת ישראל לעומת הרווח בפועל בחברה הערבית ובהתחשבות, או אי-התחשבות בחוקים אלו. השאלות הן בנושא בעלות נשים על רכוש באופן כללי, ירושה – באילו מקרים נשים יורשות רכוש, בעלות על רכוש במסגרת הנישואין ובמקרה של גירושין ובעלות האישה על רווחיה.

הפרק השלישי של הראיון עוסק ביזמות ועצמאות כלכלית של הנשים. השאלות מתמקדות בתהליך הקמתה והפעלתה של היוזמה או הפעילות הכלכלית, יחסה של הסביבה והמשפחה, קשיים שעולים נוכח הרווחים הכלכליים וההשפעה על חיי המשפחה, על מעמדה ומהלך חייה של האישה. לאחר מכן נשאלו המרואיינות שאלות כלליות בנושא יזמות ועצמאות נשים בחברה, היקף התופעה, מאפייני הנשים וההבדלים (אם קיימים) בין אזורי מחייה שונים (למשל צפון הארץ מול דרומה, כפר מול עיר וכדומה).

הפרק הרביעי עוסק בשאלות כלליות הנוגעות ליזמות ולניהול של נשים.

הפרק החמישי עוסק ברכוש וניהול פיננסי של המשפחה ושל האישה בפרט, וכולל שאלות העוסקות ברישום רכוש בנישואין ולאחריהם, ניהול חשבון הוצאות משותף או נפרד, קבלת החלטות בנושאים פיננסיים במשפחה, בעלות האישה על רווחיה מעבודתה והשימוש בהם והאם קיים רכוש בשמה של האישה. לאחר מכן נשאלו המרואיינות שאלות כלליות בנושא חשיבות המוהר והנדוניה כמקור לרכוש האישה ולעצמאותה, השפעת הכלכלה המודרנית והתפוררות מבנה החמולה על חלקה ושליטתה של האישה ברכוש המשפחתי וברווחיה והשוואת מעמדה, עצמאותה, יזמותה ורכושה של האישה בכמה מהמקרים, בקרב דורות שונים של נשים (דור ה"אמהות", דור ה"בנות" ודור ה"נכדות").

הפרק השישי מעלה שאלות כלליות הנוגעות לרכוש ולניהול פיננסי של המשפחה ושל האישה (אם יש בנפרד).

## מבוא: תיאוריה והקשר השוואתי

### שמירת הנשים "במקומן": המצב בעולם ובמזרח-התיכון

באטלס שפרסמה הגאוגרפית ג'וני סיגר, המסכם במפות ובטכסט את מעמדן של נשים בעולם, הדגישה החוקרת תופעה מרכזית:

בתוך גבולות המרחב שלהן – נשים בכל רחבי העולם חיות תוך הגבלות על תנועתן, הופעתן בציבור, לבושן והתנהגותן בבית ומחוצה לו. בכמה מקומות עומדות נשים בפני הגבלות מיוחדות הקבועות בחוק, הגבלות הנטועות בהנחה לפיה יש לגברים זכות לשלוט בהן... בארצות רבות מצויות נשים תחת לחץ גובר לציית לתפקידים מסוימים עליהם מורות פרשנויות פונדמנטליסטיות לדת... מבקרים ורשויות דת רבים מוקיעים את הפרשנויות הפונדמנטליסטיות כפירוש מוטעה לעקרונות הדת... כמו כן ישנם ויכוחים בקרב פמיניסטיות, לדוגמה בקרב פמיניסטיות מוסלמיות, בנוגע למנהג חבישת הרעלה.

(Seager, 1997)

מרים קוק עסקה באופציית פעילות בעולם הערבי הפוסט-קולוניאלי, של מה שהיא מכנה "פמיניסטיות אסלאמיות". אלו נעזרות בכותרים אסלאמיים לפעילות במסגרת חילונית ופוליטית, ופועלות כנגד העיוותים הפטריארכליים של הערכים והנורמות של ה"אומה" המייסדת והאסלאם. (Cooke, 2000). במחקרה על ירדן, העלתה ליסה טרקי את שאלת עמדות האיסלאמיסטים לשינוי החברתי הנוגע למגדר ומעמד, ואת הצורך למצוא פתרונות במסגרת האסלאם להשלכות של השינויים בדגמים של עבודה, חינוך והופעה במרחב הציבורי של נשים בעת החדשה (Taraki, 1995).

על דיכוי וקיפוח הנשים הערביות במזרח-התיכון עמדו חוקרים שונים מתחומי מדעי הרוח והחברה. בין הבולטים שבהם, כפי שמציינת עפרה בנג'ו, היה בשלהי שנות השמונים של המאה הקודמת החוקר הערבי-פלסטיני השאם שראבי, ובתחילת המאה ה-21 קבוצת כלכלנים וחוקרי מדעי החברה ערביים שחיזקו את עמדת שראבי. בנג'ו ומחקרי הכותבות והכותבים בקובץ שערכה (בנג'ו 2004), הובילו לכמה מסקנות כלליות: ראשית, לא קיימת מונוליתיות במעמד ושוויון הנשים במזרח-התיכון ובצפון-אפריקה. שנית, מצבן של הנשים קשור הדוקות למצב החברתי, הכלכלי, והפוליטי של המדינות,

ובמדיניות השלטון בנושא זה. שלישית, חוקי האסלאם והפרשנויות השונות שלהן, מהווים בו זמנית אבן נגף ומפתח לשינוי מעמד האישה. ברנרד לואיס שבדק את מעמד הנחות של נשים בהיסטוריה האסלאמית החל מהתקופה העבאסית במאה השמינית, דרך תקופת שלטון האימפריה העות'מאנית, ועד לתקופה המודרנית, מסיים את מחקרו בנימה אופטימית: "אף ארחיק לכת ואומר שהנשים, החלק המדוכא באוכלוסייה, מייצגות קרוב לודאי את התקווה הטובה ביותר לקדמה בעולם האסלאמי." (לואיס, 2004). הדרה כמעט מוחלטת של הנשים מגישה וזכויות ירושת קרקעות אפינה את מעמדן באימפריה העות'מאנית ובתורכיה המודרנית עד שנות הששים של המאה ה-20. (לביא, 2003; Star, 1984). פתגמים רבים שנכתבו על האישה בעולם הערבי מדגישים את הצדדים השליליים של הנשים, את מעמדן הנחות, היותן כנועות וצייתניות, ומצויות "בבעלות" האב או הבעל ותחת שלטונו. (ונטורה ודרור, 2006).

בניסיון לערוך סינתזה של המחקרים בנושאי נשים ומגדר במזרח-התיכון, מודגשת המגמה של התפתחות התחום בשלושת העשורים האחרונים. בהתאם לכך מסכמת נגה אפרתי את הנושא, ומביאה עדויות לרב-תחומיות ולריבוי של המחקרים, ולהשפעה המערבית על גישות המחקר, החל מאמצע שנות השבעים של המאה ה-20. אפרתי מביאה גם את דעתן של איריס אגמון ורות רויד החולקות על הקביעה של מצב המחקר העגום בתחום בתקופה שקדמה לכך (אגמון, 1994; Roded, 1999). לדעת סמירה ח'אג' רוב הספרות המחקרית על נשים מבוססת על ההתנסויות של נשים בחברות מערביות מתועשות ועל כן רוב ההנחות של התיאוריה הפמיניסטית היו אירופוצנטריות ואתנוצנטריות. כך אפוא נודעה התמקדות יתר במחקר הפמיניסטי במזרח-התיכון על ההרמון, הרעלה, סרגציה מגדרית, נישואין מוסדרים, מילת נשים, ופתולוגיות (לכאורה) אחרות של התרבות המוסלמית (Haj, 1992). רויד ואפרתי, בספר שראה אור בעריכתן לאחרונה, עדכנו את תמונת המצב המחקרית עד לשנת 2008 (רויד ואפרתי, 2008).

בתחום חקר ההיסטוריה של נשים באזור, מפרטת ומבקרת אפרתי את הקטגוריזציה של מרגרט מריווטר וג'ודית טאקר (מריווטר וטאקר, 1999). אלו הצביעו בשנת 1999 על ארבע קטגוריות עיקריות למחקר. שתי הקטגוריות ה"ישנות" לדבריהן התמקדו באליטות (חקר נשים מהוללות), ובפעילויות נשים בתנועות נשים ותנועות לאומיות בספירה הפוליטית. השתיים ה"חדשות" לדעתן היו חקר נשים במסגרת ההיסטוריה החברתית והכלכלית, וחקר ההיסטוריה התרבותית ואופני שיח מגדריים (אפרתי, 2004). דוגמה אחת לכך הנו מחקר השדה של לילה אבו לוע'וד על חייהן של בנות השבט הבדווי אולאד עלי במצרים, ההפרדה המינית על חסרונותיה ויתרונותיה, ותלותן הכלכלית והחברתית הפוגעת באוטונומיה שלהן ובאפשרותן לקבל החלטות חשובות ביחס לחייהן (Abu-Lughod, 1985).

רות רודד העוסקת שנים רבות במחקר על נשים במזרח-התיכון בדקה את התפתחות חקר נשים מוסלמיות וזכויותיהן על-ידי היסטוריונים של המזרח-התיכון. לטענתה, המנוגדת לדעת נוגה אפרתי, העיסוק בתפקידי הנשים באסלאם ובחברה המזרח-תיכונית מעולם לא הוזנח כפי שמקובל לחשוב בקרב חלק מההיסטוריונים, והיה קיים עיסוק בנושא זה לאורך ההיסטוריה (אפרתי, 2004). בשנות ה-80 הוטבע לדעת רודד המונח gender (מגדר – ההבדלים בין המינים והיחסים ביניהם) בהשפעת רעיונות פמיניסטיים שרווחו באותה תקופה. חקר אופני השיח הביא לעיסוק באופני שיח מגדריים. חוקרים ניסו להבין כיצד השיח במזרח-התיכון התפתח לכדי הענקת זכויות יתר לגבר והחשבתה של אישה חזקה ועצמאית כסכנה לגבר ולחברה (רודד, 2006).

ממצאיה של רודד העלו התייחסות סטריאוטיפית של המזרחנות הקלאסית לנושא מעמד האישה – נשות הרמון בלתי נראות, מקופחות, העוסקות בעניינים קטנוניים ולצד זאת מעט נשים שתוארו כדמויות מופת או כמרשעות וסוררות. בעיני המתבונן והחוקר המערבי נראה כי נשים במזרח-התיכון זוכות ליחס מפלה, נטולות זכויות ומודרות מן המרחב הציבורי. הפרדת נשים נחשבה לגורם מגדיר בחברה המזרח-תיכונית. עם זאת, עדויות חדשות קוראות תגר על ההנחה הזו. הפעילויות המתועדות של נשים בתחום הציבורי, החברתי והכלכלי העלו את השאלה, כיצד נשמרו ההפרדה והצניעות של הנשים במזרח-התיכון. עבודות מעמיקות יותר חשפו גם נשים כמיפות כוח לצרכים משפטיים וכלכליים, כלומר עצמאיות במידה מסוימת. המאבק על זכויות נשים במערב השפיע על חקר תולדות האסלאם על-ידי מזרחניות, תוך העלאת מעמד האישה בהווה (רודד, 2001 ורודד, 2006). רודד אף מנתחת ב"מבט שני" מקורות ראשוניים להדגשת טיעוניה (רודד, 2008).

רודד ציינה כי בהשפעת התנועות הפמיניסטיות של העולם המערבי בשנות השישים החלה להתפתח גישה חדשה כלפי ההיסטוריה של הנשים במזרח-התיכון שנודעה כ"תולדות נשים". היא מביאה כדוגמה מספר מחקרים מהעשורים האחרונים, ובהם מחקריהם של יעקב שמעוני, ש"ד גויטיין ואהרן בן-שמשי, ומחקריה שלה שחשפו את התפקידים המגוונים שמילאו נשים בחיים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים של המזרח-התיכון. נשים כבעלות/כמנהלות רכוש למרות הלחצים של החברה הפטריארכאלית. נתונים אלו סתרו לכאורה את הדעה הרווחת שנשים לא הכירו את המשפט האסלאמי – מערכת משפטית אשר העניקה להן זכויות רכוש נדיבות יחסית. ממצאים מבתי הדין המוסלמיים הצביעו על כך שמספר גדול של נשים תבעו את זכויותיהן המשפטיות למרות לחצי החברה הפטריארכאלית. עוד, מחקרים בהיסטוריה כלכלית-חברתית גילו כי נשים היו פעילות במגוון תחומים יצרניים שהניבו הכנסות כלכליות. גם השכלת נשים תועדה ויש לה אזכורים (רודד, 2001 ורודד, 2006).

מצבן של זכויות הנשים על קרקע בהווה, עגום. ה-Global Land Tool Network מביאה אומדן שלפיו רק 2% מהנשים בארצות מתפתחות הן בעלות קרקע. בשנת 2008 הרשת פתחה ביוזמה שנודעה כ-Islamic Land Tools שתכליתה לחקור ולפתח כלים ודרכי פעולה מחקריים בנושא המגדרי בעולם המוסלמי המהווה 20% מאוכלוסיית העולם (WUNRN, Nov. 2008).

## זכויות כלכליות ומשפטיות

דיני הירושה המוסלמיים מורכבים משני רבדים שונים: המשפט המנהגי הערבי הקדם-אסלאמי והוראות הקוראן. על פי המשפט המנהגי הערבי רק זכרים יורשים בעוד נשים הודרו מן הירושה. האסלאם אימץ את המשפט המנהגי, אך עידן אותו, על-ידי נורמות משפטיות-דתיות שנועדו לשפר את מעמד האישה (ליש, 1996).

התנאי הבסיסי לפעילות כלכלית הוא ההון הבסיסי או הנגישות למשאבים של הפרט. לנשים ישנה זכות לבעלות ולניהול של רכושן ללא התערבות של האפוטרופוסים החוקיים שלהם (בעל או אב). יותר מכך, לנשים יש זכויות ירושה ברורות. הקוראן הקדיש שני פסוקים (סורה 4, הנשים, פסוקים 12-13) לזכותן של הנשים לרשת חלק קטן יותר מהגברים, מעיזבון קרוביהן.

גם לפי הקוראן וגם לפי הסונה (החדית' – אוסף הלכות, אגדות וסיפורים אודות מוחמד) נקבע כי חובה לחלק את הירושה בצדק בין זכרים, נשים וילדים. המפתח לחלוקת הירושה לנשים נקבע לפי חישוב שמשנתנה בהתאם למספר הנשים במשפחה וקירבת האישה למוריש (בת שיורשת מאביה או אישה שיורשת מבעלה). בכל מקרה, חלקה של אישה בירושה יהיה שווה מחצית הסכום לו זכאי הגבר במשפחה מתוך אותה הירושה (Khalidi & Tucker, 1996; Badawi, 1971). עם זאת תכופות נשללה זכות זו מנשים עקב הפרקטיקה של ההקדשים (אוקאף) שאפשרה לעקוף את החוק הדתי (Layish, 1997).

המזרחן גבריאל בר הגדיר במחקריו את המרכיבים העיקריים במעמדה של האישה בעולם המוסלמי: העובדה שהאסלאם קבע את חלקה של האישה בירושה היה צעד חשוב לשיפור מעמדה לעומת התקופה שקדמה לו. עם זאת, הסביר בר, ההבדלים בין הציווי הדתי למנהג גרמו לנשים רבות לאבד את ירושתן. מלבד זאת, הביאו מנהגי הפטריארכאליים (שלטון האב ברכוש ובמשפחה) והפטריארכאליים (שארות), לחשש שמא ירושת בת תביא לאיבוד נכסים של המשפחה לטובת משפחות אחרות. אחת השיטות הנפוצות בקרב בעלי קרקעות הייתה לרשום את הנכס כווקף (הקדש דתי) משפחתי ובכך לקבוע ללא כפיפות לחוק מי יורשה ליהנות ממנו. יש לציין שהווריאציות של המנהגים

בנושא הירושה שונות ורבות אם כי ברוב המקרים בוחרות הנשים מרצונן (או שמא בשל המנהג) לוותר על הירושה או להסתפק בחלק מזערי ממנה (בר, 1973; פארן, קשקוש וגוטליב, 2003: 12).

נוהג דומה קיים במקרה של המוהר. השריעה קבעה חוקים לנישואין שאחד מהם הנו תשלום של כסף או רכוש לכלה עצמה. אולם במקרים רבים משק הבית של הכלה לקח את הכסף והותירה בלא כלום (Schacht, 1964; Agmon, 1994). עם זאת יש סימוכין להנחה שלנשים הייתה נגישות מסוימת לרכוש, ועל אף המגבלות עליהן גם למרחב הציבורי (Kark & Fischel in Press). רוהן אלואל ואליס שלגל הראו במחקר משווה בין חברות שונות בעולם את ההבדלים בנוהגים הקשורים בנדוניה ובמוהר בין חברות שבטיות מחוסרות קרקע וחברות קבע בעלות קרקע (Schlegel & Eloul, 1998).

המוהר (מאהר), תשלום בכסף או רכוש, של משפחת החתן למשפחת הכלה, שייך על פי האסלאם לכלה בלבד והוא מוזכר קצרות בקוראן (בשורת הנשים פס' 5-1). על פי מנהג העבר, נוצל מוהר זה להנאותיו האישיות של אבי המשפחה ונתפס כתשלום של משפחת החתן בעבור הכלה. אך במהלך המחצית השנייה של המאה העשרים חזר המוהר לייעודו המקורי – להיות ביטחון לאישה במקרה ותיוותר חסרת כל. גבריאל בר (בר, 1973) מציין את סכומי הכסף הנהוגים כמוהר ברחבי המזרח-התיכון בתקופת עריכת מחקריו. כמובן שסכומים אלו אינם עדכניים אך המעניין הוא שבר לא מציין כל ירידה בשכיחות המנהג. השינוי העיקרי שבר מציין הוא שהמנהג נתפס פחות ופחות כתשלום בעבור הכלה ויותר כיעודו המקורי. המוהר מתחלק למוהר מידי, ולמוהר דחוי. בישראל, זמן לא רב לאחר קום המדינה היה מקובל כי המוהר המידי מיועד לרכישת נדוניה לכלה על-ידי האפוטרופוס שלה, כולל תכשיטי הנישואין. כיום הפך המוהר המידי באזור הנגב מדד לערכה של הכלה ושל הגבר הנושא אותה. בשאר אזורי הארץ מקובל שהבעל הוא הרוכש דברים אלה לאישה, והמוהר המידי נשאר סמלי בלבד. המוהר הדחוי אמור לשמש מעין סטר ביטחון לאישה במקרה של גירושין או פטירת הבעל. נאטור מציין כי במשפחה הבדווית האישה כמעט ואינה מבקשת את המוהר הדחוי המגיע לה על-פי השריעה במקרה של גירושין או פטירה (ליש, 1996; נאטור, 2001).

שריף עבד אל עאזים, ערך בהתבססו על הקוראן ומקורות נוספים, השוואה בין מעמדן של נשים בשלוש הדתות – יהדות, נצרות ואסלאם. מובאותיו בנושא מעמד האישה המוסלמית נוגעות לרכוש ולמעמד אישי. כך לדוגמה, באסלאם, עדות שתי נשים שווה לעדות גבר אחד בעניינים פיננסיים. במקרים אחרים (האשמה של אי צניעות למשל) עדות אישה שווה לעדות גבר ואף עולה עליה. בענייני רכוש, הבטיח האסלאם לאישה הנשואה עצמאות אישית. נערה אינה נתפסת כנטל ואינה צריכה להציג מתנה כדי למשוך



חתן. החתן הוא שצריך להציג מתנת חתונה אשר נחשבת לרכוש האישה (בחלק מהחברות המוסלמיות כיום מקובלת מתנת חתונה של מאה אלף דולר ביהלומים), גם אם הם מתגרשים. לבעל אין חלק ברכושה אלא אם היא משתפת אותו מרצונה. באשר לירושת נשים, דוחה הקוראן מנהגים של אי צדק ומבטיח לנשים חלק בירושה. האישה יורשת חצי מהגבר, למעט במקרים בהם היא זוכה לחלק שווה לזה של האב (Abdel Azeem, 2004).

לדעת אל עאזים כמעט כל החברות הערביות סטו מהאידיאלים של האסלאם ביחס לאישה לשני כיוונים מנוגדים: הצד האחד – יותר ליברלי ומערבי והצד האחר יותר מסורתי ומאופיין על-ידי הגבלה ושמרנות, ומנהגים קדומים אשר מנעו מהאישה זכויות רבות. לפיכך, קיימת אפליה בין גברים לנשים: שמחה פחותה עם לידת בת, סיכויים פחותים להשכלה, היתכנות שימנע חלקה מירושת משפחתה, מעקב תמידי שנועד להבטיח את התנהגותה הצנועה, משקל מועט לדעתה בקרב המשפחה/הקהילה, ואפשרות שתישלל ממנה שליטה מלאה על רכושה ומתנות שניתנו לה. יחד עם זאת תפיסתו לפיה מצב הנשים כיום נובע מהאסלאם הנה מוטעית. הבעיות נובעות דווקא מההתנתקות ממנו. כל הערכה אובייקטיבית של מעמד האישה בכל הדתות צריכה לקחת בחשבון את הנסיבות ההיסטוריות בהן התפתחו המסורות הללו, מסורות אשר מושפעות מהסביבה, התנאים והתרבויות ואינן בהכרח מבטאות את חוקי הדת (Abdel Azeem, 2004).

החוק הישראלי (חוק הירושה, תשכ"ה-1965) נותן ככלל, פרשנות שוויונית לחלוטין בכל התחום המגדרי, למעט סעיף 11 (ג) המתייחס באופן ישיר לקשר שבין הכתובה לזכויות העיזבון:

המגיע לבן-זוג על-פי עילה הנובעת מקשר האישות, ובכלל זה מה שאשה מקבלת על פי כתובה, ינוכה מחלקו בעזבון; הוראה זו לא תחול על מה שמגיע לבן-זוג לפי חוק יחסי ממון בין בני זוג, תשל"ג-1973, או לפי הסכם ממון כמשמעותו באותו חוק, ואינה באה לפגוע בזכותו של בן-זוג לקבל מן העיזבון מה שהמוריש קיבל לרגל הנישואין על מנת להחזיר כשיפקעו.

אין כל התייחסות שונה בין גבר לאישה בעניין זכויות הירושה החוקיות אלא להגדרה הכללית בלבד – בן זוג.

אהרן ליש במאמר מעמיק ניתח וסיכם את מעמד האישה המוסלמית בבית-הדין השרעי בישראל. ליש התייחס גם לחקיקה החילונית ולשינויים שחלו בה ולהשלכותיה על מעמד האישה. נכללו בו גם חוק זכויות האישה הישראלי (1951) שקבע דין אחד לאישה ולאיש, וחוקי הירושה השונים: העות'מאני (1913), המנדטורי (1923) והישראלי (1965). ליש

הדגים את התלבטותם של הקאדים כאשר קיימת סתירה בין החוק הדתי לחילוני, ואת תחזיתו כי תיוצר סיתזה בפרקטיקה השיפוטית בין השריעה המוסלמית לבין עקרונות המשפט הישראלי (ליש, 1995).

על האינטראקציה בין השריעה והמנהג בקרב השבטים הבדווים של מדבר יהודה בעת תהליך התיישבות הקבע שלהם משנות העשרים של המאה ה-20 ואילך כתבו אהרן ליש ואבשלום שמואלי (Layish and Shmueli, 1979). גם רון שחם תיאר את הסיכוי לשיפור זכויות הנשים בעימות בין המנהג הבדווי השולל אותן מול השריעה בבית הדין השרעי באל-עריש בתחילת המאה ה-20 (Shaham, 1993).

אחמד נאטור חקר את פנקסי בית הדין השרעי בבאר-שבע בשנים 1978-1986 ומצא כי כוחו של המנהג בקרב הבדווים בנגב חזק, ואף דוחק את רגלי השריעה. לפיכך מעמדה של האישה נחות, וזכויותיה הדתיות אינן מתממשות בנושאים רבים כגון גירושין, מוהר וירושה. אי מימוש זכויות האישה נובע לדעת נאטור הן מלחצים מנהגיים הנעוצים במבנה השבטי, והן מבורות בדבר זכויות האישה המעוגנות בשריעה ובחוק. ביותר ממחצית מ-87 התיקים שהוגשו לבית הדין בבאר-שבע לחלוקת ירושה, ויתרו הנשים, בניגוד למצוות השריעה המעוגנת בקוראן, על חלקן בירושה לטובת הגברים. גם בהגיע הזמן לממש את המוהר הדחוי, האמור לשמש מעין שטר ביטחון במקרה של גירושין או פטירת הבעל, כמעט שאין האישה מבקשת את המוהר (נאטור, 1991).

באזור הכפרי של דיר-א-זור בצפון סוריה רווחת עד היום תופעה דומה. מהנשים המקומיות נשללת הזכות לירושת רכוש על שום שהקהילות המקומיות מאמצות את המסורת והפרקטיקה המנהגית, בניגוד לחוק הדתי השרעי ובניגוד לחוק הירושה הלאומי הסורי מ-1953, והחוקה הסורית. נמסר בכתבה מאוקטובר 2008 כי קיים אף ניגוד בין החוק הלאומי המתבסס על השריעה, לפיו יורשת האישה רק מחצית מהחלק שמקבלים הזכרים, לבין החוקה הקובעת זכויות ירושה שוות לגברים ולנשים (WUNRN, Oct. 2008).

הרקע החברתי-היסטורי לבעלות על הרכוש בין זוגות נשואים קשור לחשש של מעבר רכוש למשפחה אחרת בתביעות של ירושה. כפי שכבר ראינו בפרקים הקודמים, נשים רבות מוותרות על ירושתן מראש כדי שלא לפגוע במהלך התקין של נישואיהן. תופעה חשובה שאובחנה על ידי אבנר כהן במחקרו על הכפר "בינת אל חדוד" (כנראה כפר קאסם), היא הצורך בנישואי "בדל" ("חילופין"), נישואין בהם כל משפחה מוסרת כלה לרעותה, מבטיחה את הרכוש המשפחתי שלה ומסכלת כל אפשרות של עירוב עם משפחות שמעליהן מרחף חשש לנקמת דם (Cohen, 1965). יש לציין כי חוקרים פוסט סטרוקטורליסטיים (השייכים לאסכולה שצמחה בשנות הששים של המאה העשרים,

המתאפיינת באוריינטציה פוליטית ובאמונה כי העולם בו אנו חושבים שאנו חיים הינו מבנה חברתי בעל אידאולוגיות שונות המנסות לזכות בהגמוניה), טענו כי שימור מבנה כוחה של החמולה בנישואין מעין אלו לא משמר רק את כוחה הכלכלי ואת אמצעי הייצור שלה אלא גם מהווה יתרון במשחק הפוליטי הדמוקרטי שהונהג החל מיסודה של מדינת ישראל.

## פעילות נשים ערביות מוסלמיות בדוויות, כפריות ועירוניות בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי

אחת החלוצות בחקר נשים ומגדר בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית הייתה איריס אגמון. לטענתה, הגישה לפיה תשומת לב מועטה הוקדשה למחקר בתחום זה הפכה לריטואל היסטוריוגרפי שלא שיקף את המצב הקיים. אגמון חקרה את הנשים בחברה המוסלמית בהתבסס על מסמכי בית הדין השרעי (סג'לים) ביפו ובחיפה בסוף התקופה העות'מאנית, בשנים 1900-1914, והציגה חומר חשוב ומחדש (אגמון, 1994; אפרתי, 2004).

קרק ופישל (Kark & Fischel, in Press) עסקו במחקר, שצוין לעיל, של תקופה בת כ-120 שנה, ובנשים משלושה מגזרים. המחקר התבסס על מקורות ראשוניים מן המאה התשע-עשרה והמחצית הראשונה של המאה ה-20, ומחקרים חדשים, והתמקד בתפיסות של מנהגים חוקיים, חברתיים וכלכליים הנוגעים למרחבים מגדריים ציבוריים, לבעלות על קרקע ולרכוש של נשים. נבדק הביטוי המרחבי שלהם, למשל בדפוסי יישוב, אקולוגיה חברתית, ארכיטקטורה וניהול קרקע ורכוש, וזאת בקרב אוכלוסיות עירוניות, כפריות וכן אוכלוסיות נוודים באזורים שונים של ארץ-ישראל.

בשלב ראשון, נבדקה הספרות הכללית של מחקרים חדשים וישנים בנושאי מגדר, ואותרו מחקרים אנתרופולוגיים והיסטוריים רבים. בהמשך, נבדקו מקורות הנוגעים לנושא כפי שמצוין בפירוט במאמרם. אלו כללו מסמכים מתקופת מחמד עלי (1940-1942), סג'לים שהופיעו במחקרים: מבית הדין השרעי בירושלים, בסוף המאה ה-18, ביפו, במחצית הראשונה של המאה ה-19, ומשכם במחצית הראשונה של המאה ה-19 ומיפו וחיפה, בשלהי התקופה העות'מאנית. כמו כן צוטטו ראיונות עם נשים פלסטיניות מהשנים 1995, 1998 ו-2003. נבדקו גם מקורות סטטיסטיים ואחרים מתקופת המנדט (Kark & Fischel, in Press).

בחברות הבדוויות היו הנשים חיוניות לקיום משק הבית בתנאי המדבר הקיצוניים. בחברות נומאדיות רבות הנשים היו אחראיות לאספקת מים, עצי הסקה ובישול, בניית המגורים וחינוך הילדים. נראה לפיכך שהייתה להן השפעה על ניהול הייצור והפעלת

נכסים (Nelson, 1974; Prussin, 2000). בארץ-ישראל, אף כי לעתים נדמה שנשים בדוויות היו פחות מבודדות מנשים כפריות, לא נמצאה כל עדות לכך שעד לסוף תקופת המנדט היו נשים בדוויות בעלות של או עוסקות בנדל"ן, בעלי-חיים, או כל רכוש לא אישי אחר (Kark & Fischel, in Press).

נשים כפריות מילאו תפקיד חשוב בכלכלת משק הבית שלהן. הן בישלו, עבדו בשדות משפחתן, גידלו ירקות, עסקו ברקמה ותפירה וגידלו בעלי-חיים ביתיים (תרנגולות, צאן ובקר). כמו-כן מילאו משימות שנחשבו נחותות כמו הבאת מים מהבאר או המעיין, או טחינת קמח. לעתים הלכו לשוק בעיר הסמוכה למכור ירקות, חלב וביצים, או שעבדו שם כעוזרות (Canaan, 1931; Goodrich-Freer, 1927; Rockwell 1985).

הממצאים העיקריים של מחקר היסטורי, וגאוגרפי-היסטורי זה היו כי חלק מהנשים בארץ-ישראל במאות ה-19 וה-20 היו בעלות תפקיד חשוב למדי במגזר הכלכלי. בעלות של נשים על קרקע ועל רכוש, בעיקר במגזר העירוני, ומטלותיהן בבית ומחוצה לו חיזקו את מעמדם במשפחה ובחברה, והרחיבו את נוכחותן ואת הניידות שלהן במרחב הציבורי. יחד עם זאת, נראה כי עד היום ניתן למצוא עדות ליחס דו-ערכי כלפי בידודן של נשים וכן התנגשות בין זכויות חוקיות מצד אחד לבין זכויותיהן של נשים מוסלמיות בפועל מן הצד האחר (Kark & Fischel, in Press).

מסקנות שונות מוצגות במאמר שהוכן על "נשים בפלסטין" בתקופת המנדט עבור ה-British Palestine Committee (1937). במאמר, שנכתב בנימה "אוריינטליסטית" מערבית, הודגשה באורח אידילי, המסורת הליברלית והמערבית במגזר היהודי, והפער הגדול בכל מה שנוגע לשוויון בין נשים לגברים, ובין נשים ערביות ויהודיות בארץ-ישראל. על-פי מאמר זה הנשים הערביות הן:

...still entirely cut off from active participation in public life. The majority of them are still veiled and illiterate, and owe absolute obedience to the male head of the family.

(Women in Palestine, 1937)

ממחקרה של מירה צורף, עולה תמונה שונה בכל הנוגע לתנועת הנשים הפלסטיניות, שהחלה להתגבש בשנות העשרים של המאה ה-20. צורף שחזרה הקמת מסגרות ארגוניות והשתתפות נשים ערביות בחיים הציבוריים הפוליטיים, ובמאבק הלאומי, בתקופת המנדט (צורף, 2004).

## מעמד האישה הערבייה במדינת ישראל 1948 עד 1984

המזרחנות הארץ-ישראלית הושפעה מהמסורת האירופית הקלאסית, אך פתחה מאפיינים מיוחדים שנבעו מהצרכים הביטחוניים והצבאיים בארץ בתקופה זו. מחקרה על כן התעמקו בנושאים פוליטיים ומעמד הנשים נדחק לשוליים. חוקרים שבאו במגע עם האוכלוסייה הערבית ניסו לתאר גם את חיי הנשים הערביות. צרכיהם של משפטנים ומזרחנים וההתעניינות של הממסד הציבורי הישראלי הביאו לפרסומים מעמיקים (רווד, 2006).

הסוציולוג הנרי רוזנפלד חקר בשנות החמישים של המאה ה-20 את תהליכי ההתפוררות וההתפצלות של המשפחה המורחבת בכפר בגליל ששני שלישים מאוכלוסייתו מוסלמים ושליש נוצרים. במסגרת זו הוא דן גם בתפקיד הנשים בתהליך ההיפרדות מהמשפחה המורחבת של הבעל, ומציין כי לנשים היו טעמים מספיקים לאי הישארות בבית אבי הבעל או אחיו. "היות ולנשים אין כל רכוש או נכסים (פרט לחלקן בכספי המוהר), שואפת כל אחת מהן להגיע למצב בו לא תהיה נשלטת על ידי זרים, או שהשליטה תהיה מינימאלית". מכאן שבצד מניעים של משפחת הבעל, מייצגות הנשים כוח הנוטה להתרחק מהמשפחה המורחבת של הבעל בגלל גורמים אישיים כמו שאיפה לחופש, מעמד, וגורמים כלכליים (רוזנפלד, 1957; Rosenfeld, 1958; Rosenfeld, 1960).

ההיסטוריון והמשפטן אורי שטנדל ובלנש קמא מלשכת היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה, בחנו את מעמד האישה הערבייה במדינת ישראל עד 1976, ו-1984 על רקע התמורות במגזר הערבי (שטנדל עד 1976 וקמא עד 1984 כי כמעט ולא היו בנמצא מחקרים מקיפים בנושא הנדון). הוא ציין את התרופפות המסגרות המסורתיות, השינוי במבנה התעסוקה והעתקת מרכז הכובד שלה מהכפר אל העיר, צמצום חלקה היחסי של החקלאות, והגברת המגמה לרכישת השכלה. עם זאת, עדיין לא נעקרו יסודות המבנה החברתי המסורתי וערכים בסיסיים מושרשים (שטנדל, 1975; קמא, 1984).

נשים עדיין עבדו במשק הבית ומאמצע שנות הששים עברו תהליך פרולטרזציה בכפר הגליל והמשולש כשיצאו לעבודה עונתית בחקלאות, או עבודת צווארון כחול בתעשייה קלה הממוקמת במגזר הערבי. הנטייה לעזוב את בית האב אמנם גוברת אך אינה

מתממשת אלא לאחר נישואי הבן, עקב חוסר יכולתו לצבור את סכום המוהר (שטנדל, 1975; Samed, 1976).

בין המגמות המייצבות את מעמד האישה הערבייה (חלקן תוצאה של השלכות המציאות הישראלית) מונים שטנדל וקמא את יציאת הנשים לעבודת חוץ ותרומתן להכנסה המשפחתית, ההבנה של זכויותיהן ועמידה עליהן, הרחבת היקף ההשכלה (יישום חוק חינוך חובה, השכלה גבוהה), התרת כבלים מסורתיים – למשל קיום אסיפות ומחנות נוער מעורבים, חיזוק כוחן בבחירת בן-זוג, עליית גיל הנישואין, השתתפות גוברת בחיים החברתיים והנטייה להידמות לנשים יהודיות (חיצונית, בדרך התבטאות, בגישה לתרבות ובהווי היום-יומי). לגורמים אלו מתווספת מודעות לחוק (אם כי אין כל הרתעה בעונשים הקבועים בחוק ועל-פי-רוב מדובר בקנסות). בהדרגה מתרופפות ההגבלות על תנועתן של נשים צעירות ופוחתת החשדנות כלפיהן. שטנדל סבור כי עד לסוף שנת 1976 קולן של הנשים עדיין לא נשמע במישור הפוליטי (שטנדל, 1975; קמא, 1984).

לקראת שנת 1976, הלכה והתרחבה תנועת הנשים למען שוויון זכויות והחלו התארגנויות ויוזמות של נשים (למשל פתיחת קורסים וחוגים לנשים ביוזמת ההסתדרות). מתוך המשכילות הערביות עלו חלוצות בעלות מקצוע: מזכירות, אחיות, מורות, מנהלות, אשר ניסו לטעת באישה הערבייה שאיפה לקידום ולהכרה במעמדה. שינויים אלה עדיין בחיתוליהם, כי גם בקרב בני הדור הערבי הצעיר חזקה השמרנות כלפי מעמד האישה. בקרב נשים ערביות בערים מעורבות תהליך התמורה מהיר יותר. בכפרים ניכרים ההבדלים לפי גודלם, קרבתם לעיר וקצב התפתחותם. בקרב שבטי הבדווים השינויים איטיים הרבה יותר. באזור "המשולש" למשל הסתמנה לדעת שטנדל עצמאות רבה יותר של האישה, ורמת השכלה גבוהה יותר מאשר באזורים כפריים אחרים (שטנדל, 1975).

בתת-תקופה זו 1948-1984 ניכרה התרופפות של המשפחה המורחבת, שהיוותה יחידה חברתית בסיסית שסיפקה את צורכיה מעבודת אדמה. במסגרתה חיו – האב, אשתו ובנותיו לפני הנישואין, בניו נשותיהם וילדיהם. המגורים היו משותפים או בבתים סמוכים. במשפחה המורחבת התקיים משטר פטריארכאלי, האב שלט מתוקף היותו בעל נכסי המשפחה וסמכותו נבעה מהתלות החומרית של ילדיו. הבנים היו נתונים למרותו, עבדו בשדהו ומסרו תוצרתם תמורת סיפוק צרכיהם ומתן המוהר לנישואיהם. ביתו היה פתוח לבנותיו, גם לאחר נישואיהן, ואליו שבו אם גורשו על-ידי בעליהן. עד סוף הרבע השלישי של המאה ה-20 גברה הנטייה לעזוב את בית האב, תהליך זה השתנה בהתאם לשכבה החברתית ומעמדו הכלכלי של האב – ככל שרבו נכסיו חזקים יותר הקשרים ברבדים החברתיים הנמוכים הייתה התפוררות המשפחה מהירה יותר בשל מיעוט הרכוש

הקרקעי. עם זאת גם כאן נשמרה תלות מסוימת לצורך מוהר. בהיעדר רכוש או הון התרחשו לעתים חילופי נשים בין משפחות כדי לחסוך את דמי המוהר. תהליך ההתפוררות של המשפחה המורחבת היה כרוך גם ברמת התפתחותו של הכפר והיקף קשריו החיצוניים (ככל שהיה חשוף יותר להשפעות מערביות גברה נטיית אי התלות באב ומימוש העצמאות הכלכלית על-ידי הבנים). עם זאת, עדיין לא נעקרו יסודות המבנה החברתי המסורתי וערכים בסיסיים מושרשים. ההתנגשות בין מסורות עבר וערכים חדשים ניכרה במעמד האישה הערבייה בישראל ובכפילות ההתייחסות אליה – מצד אחד ניסיון לקידום הבנות (למשל על-ידי השכלה), ומן הצד האחר שמירה קנאית לבנות המשפחה (שטנדל, 1975; קמא, 1984).

על-פי החוק האזרחי במדינת ישראל (חוק שוויון זכויות האישה, תשי"א-1951), חל דין אחד על אישה ואיש, והאישה הערבייה היא אפוא שוות זכויות ככל אישה יהודיה. אך המציאות עד לתחילת שנות השמונים הייתה שונה. במשך מאות שנים היה מעמדה של האישה הערבייה נחות בחברה המסורתית במזרח-התיכון, נחיתות שלוותה אותה לאורך כל חייה: הולדת בת לא נחגגה, מילדותה נרתמה האישה לעבודות הבית והשדה, ובגיל צעיר נישאה. השיקולים שהכריעו את הנישואין היו קשורים בשכבה החברתית, בנוהג המקום ובצורת היישוב ומניעים חומריים שלא הושפעו מרצון הנערה. לאחר נישואיה, עדיין נותרה האישה קשורה לבית האב (פנייה בבקשות/הגעה לביקורים). אביה ואחיה נותרו פטרוניה ואם פרץ סכסוך בינה לבין בעלה היא חזרה לביתם עד שנפתר המשבר בתיוכם. בדרך כלל האישה ויתרה על חלקה בירושה, אף כי זכותה לרשת מחצית חלקו של גבר בדרגת קרבה זהה כבר עוגנה בקוראן. למעשה, מתעלמים כמעט תמיד מהלכה מפורשת זו ומדירים את הבת מחלקה כדי למנוע זליגת נכסים מרשות המשפחה. הבנים מפצים את אחותם במתנות שונות. גם בבית בעלה חיה לא עצמאיים, ועבודתה קשה מבוקר עד ערב. מעמדה נקבע במידה רבה לפי מספר ילדיה – משפחה ענפה זוכה להשפעה רבה בחברה המסורתית ובלט היתרון של גידול בכוח העבודה (שטנדל, 1975; שי, 2004).

לדעת קמא (1984), עד למחצית שנות השמונים של המאה הקודמת, ועל אף התמורות שחלו במעמד האישה הערבייה בישראל בפני החוק והמשפט, החקיקה הסוציאלית ו"חוקי השוויון" שקבעה המדינה: "עדיין רחוק מעמד זה מלהיות בר שוויון עם מעמד הגבר". בחברה הערבית נותרו בעיות של התנגשות בין המודרניזציה לכבלי המסורת. כמעט ולא ניתן ביטוי לתמורות שחלו במעמדה החברתי-הכלכלי של האישה, ובתחום הפעילות הפוליטית. קמא הסיקה כי:

למעשה, הנשים עדיין אינן יורשות קרקעות ואינן בעלות נכסים דלא נידי והן חסרות ביטחון כלכלי ומעמד פוליטי.



הסיבות העיקריות למעמדה הנחות של האישה הערבייה בישראל, ובמיוחד האישה הכפרית בתקופה זו, נעוצות בגורמים הקשורים למסורת ובהם העדפת המנהג על פני כללי הדת בירושת נשים, שלטון האב והמשפחה המורחבת, ושמירה על התפיסה המסורתית לפיה האישה לא נועדה להיות גורם ייצור, ומקומה בבית. כשהכפריות יצאו לעבוד מחוץ למשק ביתן, הן עשו זאת בקבוצות ובפיקוח "ראיסים". עם זאת החל תהליך של שינוי במיוחד בתחום החינוך. על אף שהמשכילות לא פרצו עד אז את מחסום "שוק העבודה", הן החלו להוות גרעין של מנהיגות בתנועה לשחרור האישה, ולכהן כפעילות במועדוני תרבות, מועצות פועלות וכמורות ומנהלות בבתי-ספר (קמא, 1984).

## מעמד האישה הערבייה במדינת ישראל וביו"ש וחבל עזה בשלושת העשורים האחרונים (1985-2008)

רוב המחקרים על נשים בתקופה זו התמקדו בנושאים של תעסוקה, חינוך והשכלה, והשפעתם על תהליכי שינוי בחברה הערבית בישראל ועל מבנה המשפחה המסורתית, גיל נישואין, פריון, ועוד. מקצתם התמקדו בנשים בדוויות וכפריות (בן-דוד וסואעד, 1996; טריגר ודוידסון, 2000; הס, 2004; וקסלר, 2006). לאחרונה ראה אור קובץ חשוב בעריכת עאדל מנאע ורמסיס גרא (2008) המכיל הן פרקים כמותיים סטטיסטיים והן חמישה מאמרים המסכמים מחקרים על נושאי רווקות בקרב נשים ערביות (חליחל, 2008), אבטלה (מיערי, 2008), רווחה, מודרנה ומסורת בקרב נשים ערביות בישראל (אבו-בקר, 2008), בריאות (דאוד, 2008), ורשויות מקומיות (חמאיסי, 2008). כל אלו עוסקים בחברה הערבית בכלל תוך התייחסות מיוחדת לנשים ערביות בישראל בפרט.

אחת המסקנות העולות מקובץ זה הינה כי למרות הישגי הנשים הערביות במדינת ישראל בהשכלה ובהשכלה הגבוהה, לא נראים שינויים משמעותיים במעמדן החברתי, ואף לא בנוכחותן ובייצוגן בספירה הציבורית ובהנהגה הפוליטית. אף על פי כן בולטת פעילותן בארגוני נשים, בעמותות העוסקות במתן שירותים ובארגון פעולות התנדבותיות (מנאע וגרא, 2008).

### נשים כפריות

הנרי רוזנפלד, במחקרו מראשית שנות השישים של המאה העשרים על הכפר טורען וכפרים אחרים, הצביע על סוג של מלכוד בו נתונה האישה במשפחה הערבית בכפר. מחד גיסא, עומדת לה הזכות לתבוע את ירושתה על פי החוק המוסלמי. מאידך גיסא, כל כרסום ברכושם של אחיה הגברים תצמצם את יכולתם ורצונם הטוב לתמוך בה בעת צרה (גירושין, אלמנות וכדומה). תוך כדי כך, חושף רוזנפלד את העצמה היחסית של החמולה (Patrilineage) ואת הקשר בין חבריה וחברותיה. יש לציין כי על פי רוזנפלד (שכאמור, כתב את מחקרו בראשית שנות השישים) יש חשיבות ברורה ומיוחדת לנישואין ולירושה כחלק מרכזי בעיצובה של החמולה ככוח הכלכלי והחברתי העיקרי

בחברה הכפרית. במידה רבה רואה רוזנפלד את הנושא דרך הפריזמה של החמולה בלבד (רוזנפלד, 1964).

חשוב להבהיר כי ביקורת על גישתו של רוזנפלד מגיעה מכיוון הפוסט סטרוקטורליזם באנתרופולוגיה כפי שעולה (אם כי בצורה מינורית) מספרו הרפלקסיבי של דני רבינוביץ. רבינוביץ טוען כי מצבה של האישה מורכב בהרבה מאשר ההתייחסות למבנה החמולתי והוא נשען על עוד מרכיבים רבים ובהם, השוני בתפקוד בין המינים ולחצים חברתיים נוספים (רבינוביץ, 1998).

אבנר כהן, במחקרו על הכפר "בינת אל חדוד" שבמשולש (המתייחס כנראה לכפר קאסם) מתייחס גם הוא לנושא החמולה ולמבנה החברתי מזווית של יחסי העבודה והיכולת של החמולה להתמודד עם סוג השלטון בישראל. גם הוא מייחס לחמולה את מרבית כוח ההשפעה על האישה, על נישואיה ועל ירושתה (Cohen, 1972).

מיכל הס וורדה וקסלר ראינו מספר נשים כפריות מכפרי המשולש והגליל, כדי לבחון את יחסן כלפי לימודים והשכלה, ובמיוחד את ההשלכות החברתיות, הדמוגרפיות (פריון) והכלכליות של ההשכלה הגבוהה. הן מצאו כי על אף שקבוצת הנשים בעלות השכלה גבוהה היא עדיין מיעוט, חברותיה הצליחו מאוד הן מבחינה מקצועית וכלכלית, הן מבחינה משפחתית ואישית. במקרים בודדים שנבדקו הייתה לכך השפעה גם על הנמכת הפריון (הס, 2004; וקסלר, 2006).

מריאן פראן, ראגדה קשקוש ותמרה גוטליב ערכו בחודשים יולי/אוגוסט 2006 מחקר קצר שבדק לעומק את נושא הנשים המוסלמיות והנוצריות בהקשר של נכסים וירושה. במסגרת המחקר נערכו 14 ראיונות אישיים עם נשים מוסלמיות, רובן מאחד הכפרים הערביים בגליל. הכפר מונה קרוב לעשרת אלפים תושבים, רובם מוסלמים. הנשים השתייכו למשפחות שונות, היו בנות גילאים שונים, ורמות השכלה וסוגי תעסוקה מגוונים. במוקד העניין היה רכוש הנשים בכלל, ומעמד הנכסים שהן ירשו או עתידות לרשת (אם בכלל) מהוריהן בפרט (פראן, קשקוש וגוטליב, 2006).

על פי חוק הירושה התשכ"ה-1965 התקף במדינת ישראל, ניתן להסדיר את ענייני הירושה בבית משפט אזרחי או בבית דין דתי, כל עוד כל הצדדים הנוגעים בדבר מסכימים לעמוד בפני אותו בית דין ומקבלים את אותן הלכות דתיות. ציפיית המראיינות הייתה שהמפתח לחלוקת הירושה יהיה כפי שנקבע בחוק האסלאמי – אישה יורשת חצי מירושת הגבר במעמדה. הן גילו כי רוב הנשים בוחרות לוותר על חלקן בירושה לטובת אחיהן, ורק במקרים יוצאי דופן נמצאו נשים שמממשות את זכותן בירושה. יודגש, שאם אכן אישה חורגת מן המקובל ובוחרת לא לוותר מרצונה ומממשת את חלקה בירושה על פי החוק

האסלאמי, היא תקבל את מבוקשה. זאת על שום שבמקרה כזה כולם רואים עצמם כפופים לדין השרעי. אך אין שום הבטחה שבני משפחתה יקבלו זאת בהבנה ושצעד כזה לא יביא להערכת היחסים עם אחיה. לשאלה כיצד המרואיינות מתכוונות לנהוג בבוא היום עם בנותיהן ענו רוב הנשים שישאירו לבנותיהן ירושה, שתביא בחשבון את צורכיהן ומצבן הכלכלי. למעשה אין בכך חריגה מהנורמה שהבנות מוותרות בפועל על ירושתן – אף אחת לא אמרה שתדרוש להשאיר לבנותיה את הירושה המגיעה להן על פי החוק השרעי, אלא, הדגישו שידאגו להן מתוך מחויבותן לשלומן (פראן, קשקוש וגוטליב, 2006).

במקרה זה נמצא שיסנה התייחסות שונה לחלוטין לחוק האזרחי בישראל. על-פי-רוב בחברה המוסלמית ענייני הירושה מובאים בפני בית דין שרעי ולא בית משפט אזרחי. ישנן הנחיות ברורות בנושא, שעל פיהן דן בית הדין. עם זאת נדמה שעל אף הזכות השמורה בחוק האסלאמי לנשים לרשת את הוריהן, אופי החברה וסדר העדיפויות הערכי בתוכה מכתיבים מציאות אחרת. מהראיונות שקיימו פראן, קשקוש וגוטליב עלה כי מקובל שהנשים מוותרות מרצונן ומראש על חלקן בירושה לפי חוקי השריעה. ההסבר שניתן לכך היה שעם הנישואין האחריות עליהן עוברת למשפחת הבעל, וזאת מבלי להמעיט בחלקה של המשפחה המקורית שממשיכה לדאוג להן כמקובל גם לאחר הנישואין במגוון דרכים: חתונה גדולה ומכובדת, מתנות זהב וכסף בחתונה, ביקורים תכופים, דאגה לבנות במידה והתגרשו, השארת בית ההורים כמקלט לבנות המשפחה במקרה של בעיות בנישואיהן, וכן הלאה. למעשה בנות המשפחה בטוחות שתמיד ידאגו להן ולכן הן לא רואות צורך לשמור לעצמן את הנכסים. הערבות ההדדית והנאמנות בתוך המשפחה הן מרכזיות בעיניהן, ומקנות להן את הביטחון הכלכלי והחברתי החשוב מכל. רק במקרים חריגים נשים לא ויתרו על הנכסים להם היו זכאיות. למשל, כאשר אין להן אחים להעביר אליהם את ירושתן, כאשר נכסיהן מרובים, או שהן בנות למשפחות מסורתיות במיוחד שמקפידות למלא אחר החוק האסלאמי. גם במקרים אלו, ההחלטה לנהוג כך לא תמיד מקובלת על כל בני המשפחה ולא פעם מובילה לסכסוכים.

מעניין יהיה לבדוק כיצד התגלגלו הדברים כך שבחברה המוסלמית כיום ישנה לרוב התעלמות מהחוק השרעי – הקורא לחלוקה שוויונית יותר של הנכסים ולפחות תלות של הנשים בגברים במשפחה – ובמקום זה ישנה דבקות במסגרת משפחתית הדוקה בה הנשים למעשה תלויות לחלוטין בגברים.

(פראן, קשקוש, וגוטליב 2006)

אשר לחגיגת החתונה נטען בראיונות כי אין אפליה בין הבנים לבנות בעניין זה. כיום נהוג לערוך לבנות חתונה בסדר גודל זהה לזו שעורכים לבנים – ארוחה גדולה, עתירת

אורחים גם מחוץ לכפר (לא רק קרובי משפחה). עוד, עוזרים לבנות בריהוט הבית ובקניית מוצרי החשמל (פראן, קשקוש וגוטליב, 2006).

## נשים בדוויות

מאז אמצע שנות הששים נקטה ממשלת ישראל במדיניות של הקמת יישובים עירוניים לבדווים בנגב, בתקווה להאיץ את תהליכי המודרניזציה החברתיים-הכלכליים של הקהילות הבדוויות בעידן של בתר-נדודים. תל-שבע הייתה העיר הראשונה שהוקמה בשנת 1968. במחקרים שערך סטיבן דינרו על אחת מערים אלו, שגב שלום, בשנות התשעים של המאה ה-20, מצא כי חרף העיור המואץ והשינוי הצפוי בתפקידיה המסורתיים של האישה הבדווית, לא חלה תמורה ניכרת במצבן. נגישותן אל תחומים שמחוץ ליישוב הייתה מוגבלת, והן חויבו לעסוק בעיקר בטיפול הבית והילדים. על אף חשיפתן הגוברת לעולם החיצוני באמצעות טלביזיה ורדיו לדוגמה, רובן תועלו למילוי תפקידיהן המסורתיים. מיעוט קטן מאוד נחשף להשכלה גבוהה ולעבודה בחוץ עד למחצית שנות התשעים, שסימנו את ראשיתה של העצמת נשים באמצעות חינוך ופעילות בעמותות נשים (Dinero, 1997). גם גדעון קרסל מדגיש את העובדה ששילת תפקידיה המסורתיים של האישה הבדווית (רעיית הצאן), לא מנעה את המשך הגבלתה לתחומי הבית ומילוי ייעודה שעיקרו תפקיד של רבייה (Kressel, 1986).

הפעילות בעמותות ובארגוני נשים בדוויות מבליטה את המצב הייחודי בו נתונה החברה הבדווית בדרום הארץ כחברה המנציחה מאפיינים מסורתיים מחד גיסא אך משתנה במהירות מאידך גיסא. מצב זה מציב אתגרים שונים, לעתים סותרים, בפני אוכלוסיית הנשים. נראה כי נערות ונשים במגזר הבדווי צריכות להתמודד לא רק עם השבר בתפקידיהן המסורתיים (טיפול בצאן, שאיבת מים) אלא עם מסורות חברתיות שאינן משתנות ושומרות אותן ספונות בבתיהן (א-צאנע, 2004).

מחקרים רבים נעשו בתחום החינוך וההשכלה הגבוהה של נשים בדוויות בנגב בעשור האחרון, וחשיבותם לקידום מעמד הנשים. ענת פסטה-שוברט שראיינה בשנת 1998 עשרים "חלוצות", נשים רווקות בגילאי 18-26, על נושא ההשכלה התיכונית והגבוהה בקרב נשים בדוויות בנגב, הגיעה למסקנות דומות. מקצת הראיונות העלו כי ההשכלה הופכת ל"נשק", או מנוף חיצוני, המסייע לשנות את פני החברה הבדווית, ואת מקומן ומעמדם של הנשים בה. היא מהווה: "חלון הזדמנויות שנפתח עבורן – מנוף להעמקת הידע, להרחבת אופקים, לעצמאות כלכלית ולפריצה למרחב הציבורי" (פסטה-שוברט, 2005).

פטמה אחמד קאסם ערכה בשנת 2002 תשעה ראיונות עם צעירות בדויות, ועקבה אחר הצלחת מאבקן בשלוש חזיתות: החברה הבדוית הפטריארכאלית, מדיניות משרד החינוך והקריטריונים לקליטה של המוסדות להשכלה גבוהה (אחמד קאסם, 2002). במחקר המשך מנתחת אחמד קאסם את המשמעות של השכלה בקרב נשים בדויות מנקודת ראות של כינון ופירוקן של זהויות שבטיות וממסדיות (אחמד קאסם, 2008).

סראב אבורביעה-קוידר חקרה בשנים האחרונות מגמות בהשכלתן של נשים בדויות בדרום הארץ. התופעה של נשירת בנות בדויות מבית הספר מדגימה לדעתה את הדרתן של נשים ואת היותן קורבנות פאסיביים בתהליכי מודרניזציה של חברה מסורתית שאינה מתחשבת בצרכיהן המיוחדים. ניכרת נשירה מסיבית (67%-100% בחלק מהשכונות הבדויות בערים בדויות בדרום הארץ) של הבנות ממערכת החינוך הציבורית באזור הנגב. המדיניות הישראלית של חינוך מעורב מפלה בעיקרה, לדעת אבורביעה-קוידר נשים בדויות, ומעמיקה את ההגבלות החלות עליהן במרחב הציבורי בעוד לגברים יש גישה חופשית לחינוך. ההתנגדות היא לא לנגישות הנשים לחינוך כי אם לחינוך מעורב, ולכן מוסדות נפרדים עבור בנים ובנות מהווים פתרון. הגישה שעבודה זו ניסתה לקדם בהתבסס על המחקר של M. Helie-Lucas – מכונה "אנטריאזם", אסטרטגיה של פעילות נשים שמתפתחת מתוך הקהילה והערכים המסורתיים שלה. עבור נשים שנגישותן לציבור מוגבלת על ידי המרחב המודרני, הפתרון הטוב ביותר הוא לא לשנות את המרחבים שכבר נשלטים על-ידי גברים, אלא להעניק לנשים מרחבים נפרדים אך שווים משלהן (Abu-Rabia Queder, 2006, 2007).

עוד מחקר של אבורביעה-קוידר על תפיסת ערך ההשכלה בעיני שלושה דורות של נשים בדויות בנגב – נערות, אמהות וסבתות העלה כי מתן השכלה לנשים הפך להיות ערך חשוב לאוכלוסייה הבדוית. נשים שלא רכשו השכלה רואות בה אמצעי לעצמאות כלכלית ולהישרדות בחברה המודרנית. עם זאת מדגישים גברים ונשים כאחד את הצורך לשמור על ערכים מסורתיים בחברה הבדוית כגון לבוש צנוע והפרדה בין המינים במסגרות החינוכיות (אבורביעה-קוידר, 2005).

מוסא חוג'ראת הצביע במחקרו (שהתבסס על מדגם של 200 מתבגרות בגילאי 15-17) העוסק בבחירת מקצוע בקרב מתבגרות בדויות, על קשר הדוק בין המצב החברתי-כלכלי של הורי המתבגרת (הכנסה, השכלה, רקע דתי, אווירת הבית, תפיסות), ובין בחירת מקצוע אצל המתבגרות הבדויות בדרום הארץ. לפיכך 95% מהמתבגרות בחרו במקצוע גננת או מורה בבית-ספר יסודי, רובן בשל העדפה דתית. אף כי לדעת חוג'ראת השתנו גישות ההורים כלפי המקצוע שהבנות בוחרות לעצמן, שינוי "הנותן רושם המוביל לכיוון

האוניברסיטה", שינוי כזה כמעט ולא הסתמן בעת עריכת המחקר שפורסם ב-2004, ולא נרשמו סטודנטיות למקצועות אחרים פרט למקצועות אלה (חוג'ראת, 2004).

בתחום התמורות בתעסוקה בקרב נשים בדויות נמצאו הבדלים בין מי שהתגוררו בצפון המדינה לדרומה, וכן הבדלים פנימיים בין מקומות שונים בצפון הארץ. בן-דוד וסואעד ראינו בנושא זה 172 נשים והסיקו כי בקרב בדוויי הגליל התחולל, מאז שנות השבעים של המאה ה-20, שינוי של ממש ביציאת נשים לעבודה. שינוי זה היה קשור למעבר מחיי נוודות להתיישבות קבע ולתחילתה של מודרניזציה, בצד שמרנות שהובילה לראשיתו של מהפך תפיסתי בחברה הבדווית. לדעת החוקרים לא נמצא הבדל גדול בין בדוויי צפון הארץ והנגב מבחינת מעמד האישה:

גם בצפון הארץ "סוגרים" את הבנות ומשגיחים על התנהגותן לא פחות מאשר עושים בדוויי הנגב, חוץ מאשר בתחום אחד: היציאה לעבודה...

(בן-דוד וסואעד, 1996)

במחקר על עמדות נשים בדויות בדרום הארץ כלפי עבודה רואיינו 183 דורשות עבודה בדויות.

נמצא כי בדרום הארץ עדיין מוקדם לדבר על מהפך של ממש, אם כי מסתמנות השפעות מרחיקות לכת בתחומים רבים הנובעות מנטישת אורח החיים הנוודי ותהליך העיור המואץ שהחל בראשית שנות השבעים של המאה ה-20. אחד הביטויים לכך הוא הצורך בהשכלת נשים ובדחף של רבות מהן להשלים את השכלתן. עוד ביטוי לתמורות הינו המעבר של הנשים מכלכלת הבית והעיסוק בענפים מסורתיים, לשאיפה, הלא תמיד ממומשת, לצאת לעבודה מחוץ לבית ולתרום להכנסת המשפחה (טריגר ודוידסון, 2000).

אבורביעה-קוידר מציינת כי בשני העשורים האחרונים נעשה ניסיון על-ידי הנשים הבדוויות בנגב, בדומה לנשים רבות במדינות המזרח-התיכון ובצפון אפריקה, להיחלץ משולותן המשולשת (פטריארכליות גברית, קולקטיביזם שבטי, וממסד ישראלי), ולאמץ פעילות פמיניסטית. זו מתבטאת בהתארגנות בעמותות נשים, שאינן שואפות לבטל את המסורת, אלא לסלול מתוכה את דרכן קדימה לשינוי מצבן השולי והנחות (אבורביעה-קוידר, 2005).

## נשים פלסטיניות

יוסי פולק השווה בעבודתו שלושה ראיונות של נשים פלסטיניות בגילים שונים ממשפחות אמידות, לבדיקת בעלות (וירושה) של נשים על קרקע. שני ראיונות נערכו על-ידי החוקרת אנליס מורס בשכם. בשלישי ראיין פולק אישה ממשפחה כפרית בסביבות שכם שעברה לגור בעיר שכם (פולק, 2003; Moors, 1995). מסקנת ההשוואה הייתה כי אישה פלסטינית יכולה לצבור רכוש משלושה מקורות: שכר מעבודה, נדוניה, וירושה שבדרך כלל אינה כוללת קרקע. גורם שכיח לדעת פולק ביחסי נשים-קרקע הנו "אי כיבוד זכויות הירושה של האישה".

בחברה הפלסטינית כיום, כמו גם לפני מחצית המאה, רווחת התפיסה הפטריארכאלית לפיה אישה צריכה להשתייך למסגרת משפחתית בראשה עומד גבר. להשתייכות זאת היבטים רבים המקשים על בעלותה של אישה על רכוש בכלל ועל קרקע בפרט.

(פולק, 2003)

ממצאי מורס ופולק עולים בקנה אחד עם ממצאיו של בשארה דומאני על ההיבט המגדרי של הרכוש בהקדשי ווקף (הקדש) משפחתיים בשכם ובטריפולי במאה ה-19. בשכם נשמר בקפידה הבסיס החומרי המשפחתי אצל הגברים, והנשים נחשבו כמהוות סיכון לשמירת בסיס זה. בטריפולי נמצאה גישה יותר פלורליסטית בנושא ההקדשים המשפחתיים (Doumani, 1998).

סמיר ח'אג' שחקרה נשים כפריות בגדה המערבית וברצועת עזה בשנים 1988 ו-1999 מצאה כי תפקידן החשוב בתנועה הלאומית הפלסטינית פתח אפיקים חדשים, במיוחד בפני נשים צעירות, ותרם לאתגור ולצמצום של המבנים הפטריארכאליים (Haj, 1992).

זווית ייחודית זו עולה גם ממחקרה של צורף על נשים ערביות, מגדר ולאומיות בחברה הפלסטינית בצל האינתיפאדות, ובהתגבשותו של שיח חברתי שדן בסוגיות של זכויות ושחרור נשים. תרומתן של הנשים למאבק לעצמאות לאומית מהווה לדעתה צוהר בתהליך של שינוי חברתי ביחסי המגדר, ובמעמדן של נשים פלסטיניות במשפחה ובחברה. צורף לא עשתה אבחנה על בסיס של צורת קיום (בדווי, כפרי, עירוני), אך נראה שרוב התייחסותה עוסקת בנשים עירוניות (צורף, 2004).

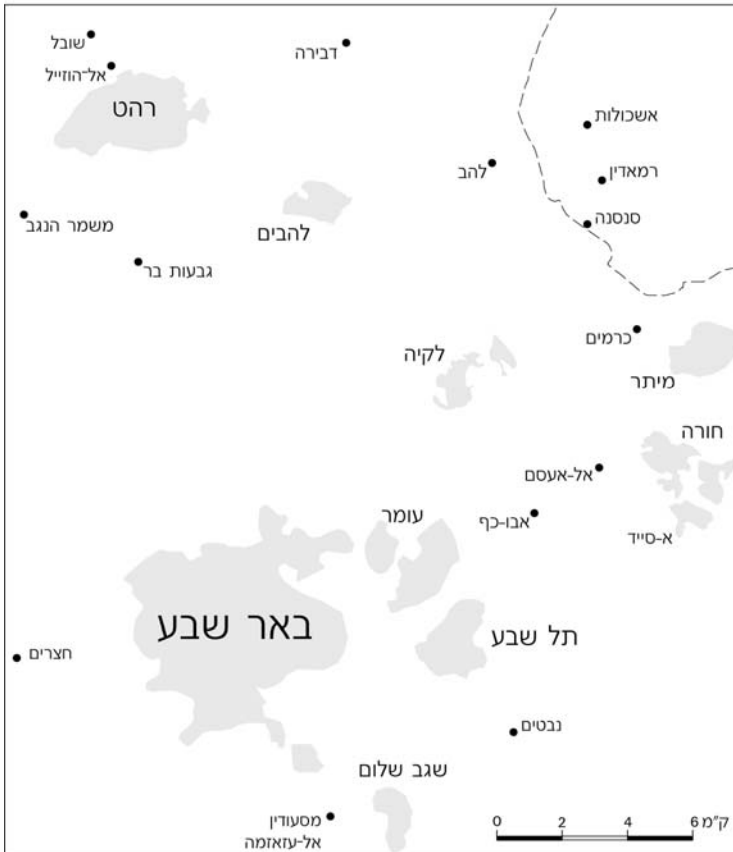
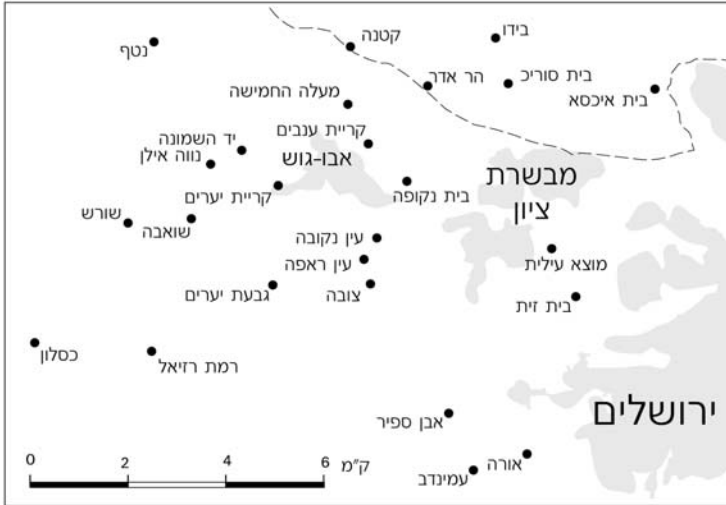


## ניתוח השאלונים

כפי שצוין לעיל, רואיינו במהלך המחקר 19 נשים בגילים שונים ומשני אזורים שונים, אזור ירושלים ואזור הנגב (הדרום) (ראו מפה 1). הראיונות נערכו בין החודשים פברואר לספטמבר 2007. בניתוח נעשה שימוש בכל הראיונות אם כי לא בכל המקרים נענו התשובות באופן מלא. במקרה של חסר בחרנו לציין זאת בטקסט. בדרך-כלל הושמטו במכוון, מטעמי חיסיון, פרטים אישיים ואחרים של המרואיינות.

לאורך המחקר כולו השתדלנו לציין את המאפיינים הייחודיים העולים מן הנתונים לכל אזור גאוגרפי. להלן ננתח גם את המשתנים של השוני הגאוגרפי.

מפה 1: מיקום אזורי המחקר



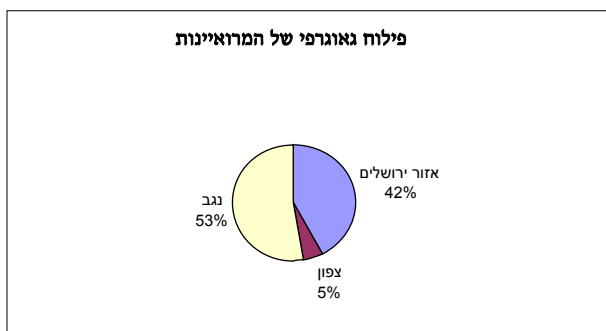
## פרק ראשון

### פרטים אישיים

#### אזור מגורים

מחצית מהמרואיינות הגיעו מכמה כפרים ערביים בסביבת ירושלים. המחצית האחרת מאזור הדרום. הרוב המוחלט של המחצית השנייה של המרואיינות היה מערים בנגב, בדרום הארץ. הנשים שרואיינו בדרום היו בעיקר ממוצא בדווי, וממוצא כפרי צפוני, שחיות כיום בערים. יש לציין שבאזור הדרום רק אחת מהמרואיינות מגיעה ממה שקרוי "הפזורה" קרי, היישובים שאינם מוכרים על ידי המדינה.

#### תרשים מס' 1



#### גיל

גיל המרואיינות נע בין 20-55. מרואיינת אחת העדיפה לא לספק תאריך לידה (אם כי היא מצויה בטווח הגילאים של כלל המרואיינות).

#### יישוב מוצא

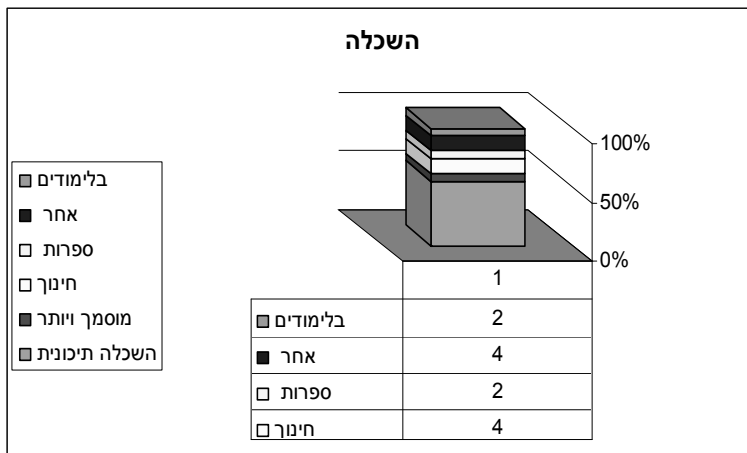
12 מהמרואיינות נשארו לגור ביישוב המוצא שלהן, מהן שש נשואות, ארבע לא נשואות ושתים גרושות. מבין אלו שאינן גרות ביישוב המוצא שלהן, בולט חלקן של נשים מצפון הארץ ביישובי הבדווים. בקרב נשים באזור ירושלים נצפתה התופעה באופן מינורי יותר אם כי גם כאן, התנועה היא בכל מקרה מחוץ לאזור (מאזור רמלה-לוד וכדומה) אל סביבות ירושלים ופחות בתוך האזור, היינו בין הכפרים עצמם.

## השכלה

במונח זה כללנו התייחסות ללימודים אקדמיים באוניברסיטאות, קורסים מקצועיים שונים, לימודי הוראה ולימודי תעודה במכללות.

השכלתן של המרואיינות במקרים שנבדקו בולטת לעין. מתוך 19 הנשים הזמיות במסגרת המחקר 17 היו בעלות השכלה תיכונית ומתוכן עוד 14 המשיכו ללמוד במסגרות שונות נוספות. הרוב המוחלט של בעלות ההשכלה העל-תיכונית למדו בתחומי מדעי הרוח וחינוך (חינוך, הוראה וספרות). רק שתיים מתוך כל המרואיינות לומדות מינהל עסקים, נושא שמתייחס לתחום ההתמחות שלהן, בצורה מסודרת. אחד הממצאים המעניינים שעלו במהלך המחקר הוא חוסר הקשר, ככלל, בין הלימודים לבין אופי הפעילות.

### תרשים מס' 2



### עבודה נוכחית

בכל הקשור לתחומי העיסוק הנוכחיים של המרואיינות ניסינו ליצור פילוח נכון של תחומי העיסוק.

שלוש מהמרואיינות עוסקות בניהול. בהגדרה של ניהול נכללו ניהול של מוסדות חינוך וגם ניהול עסקים שהם מעבר ליוזמה מקומית ומצריכים ניהול בפועל של צוות עובדים.

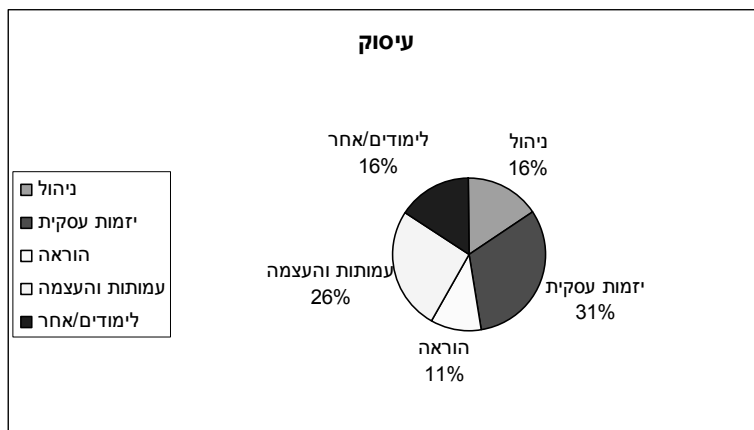
שש מהמרוואיינות עוסקות במה שהגדרנו כ"זמות עסקית". במסגרת זו נכללו יוזמות עסקיות שונות המצריכות בעיקר את עבודת המרוואיינת ובני משפחתה הקרובים בלבד. בין אלו מצאנו בעלות סלוני יופי ועיסוי רפואי ובעלות עסקי הסעדה פרטיים (לא מסעדות).

שלוש מהמרוואיינות עוסקות בעיסוקים שאנחנו הגדרנו באופן כללי כלימודים/אחר ובאלו כללנו לימודים מתקדמים ואמנות.

שתיים מהמרוואיינות עוסקות בהוראה בפועל (כפי שנזכר לעיל, מינהל חינוך הגדרנו כניהול). יש לציין ששתיהן בעלות השכלה אקדמית בחינוך (מכללות) אך יש לשים לב שמתוך כלל המרוואיינות הן מהוות שיעור קטן ביותר.

העיסוק המעניין ביותר, בו היו מעורבות חלקן הגדול של המרוואיינות הוא פעילות בעמותות וואו ארגוני נשים. רוב ארגוני הנשים שמצאנו היו עמותות לא מפלגתיות שמטרתן המוצהרת היא סיוע לנשים, ללא כל סדר יום אחר. חלק מהמרוואיינות עוסקות עוד בפעילות ציבורית אחרת או פעילות שהיא מפלגתית במוצהר. כל המרוואיינות העוסקות בתחום זה הן בעלות השכלה תיכונית ולשלוש מבינן השכלה על-תיכונית ברמות שונות. העיסוק הזה נחקר על ידינו בדרום הארץ בלבד ופרט מעניין הוא שארבע מתוך חמש הנשים העוסקות בפעילות זו הן בדויות במוצאן, עובדה לה נידרש בהמשך. שתיים מתוך הנשים העוסקות בעיסוקים אלו הן נשואות עם ילדים, שתיים גרושות עם ילדים ואחת לא נשואה. טווח הגילאים של העוסקות בתחום זה הוא 37-51.

### תרשים מס' 3



## מצב משפחתי

שתיים עשרה מהמרואיינות נשואות, ארבע רווקות ושלוש גרושות. מבין הרווקות שתיים הן בעלות השכלה אקדמית, השאר השתתפו בקורסים שונים כגון פסיכומטרי, צילום, מינהל עסקים ועוד. אחת מאזור ירושלים והאחרות מרהט/לקיה.

שלוש הנשים הגרושות מבין המרואיינות היו כולן מהדרום (שתיים בדויות במקור ואחת במקורה מעזה), כולן סיימו שתיים-עשרה שנות לימוד ושתיים אף רכשו השכלה על-תיכונית כלשהי.

## ממוצע גיל נישואין

גיל הנישואין הממוצע והחציוני בקרב המרואיינות הנם 19.5 שנים ו-18.5 שנים בהתאמה. לא נצפו הבדלים מהותיים בין אזורי המחקר. בהשוואה, גיל הנישואין החציוני לכלות מוסלמיות בישראל עלה מ-19.4 בשנת 1970 ל-20.8 בשנת 2006 והממוצע לכלות מוסלמיות היה 22.3 בשנת 2006. זאת לעומת גיל נישואין חציוני לכלות יהודיות שעלה מ-21.9 בשנת 1970 ל-25.7 בשנת 2006 וממוצע של 26.6 ב-2006 (שנתון סטטיסטי לישראל, 2008 גיליון 3.6).

ממוצע גיל הנישואין לבעלות השכלה על-תיכונית הוא 20.3 שנים (בהגדרה נכללו אלו שהיו בלימודים בעת הריאיון). ממוצע גיל הנישואין לבעלות השכלה תיכונית ללא השכלה אקדמית הוא 18.6 שנים (4 מרואיינות, בהגדרה זו נכללו גם קורסים לא אקדמיים שונים ולימודי מקצוע).

ממוצע גיל הנישואין למרואיינות שלא סיימו תיכון הוא 17.5 שנים (2 מרואיינות).

## מספר ילדים ממוצע

מספר הילדים הממוצע בקרב 19 המרואיינות [מדד פריון] במחקר הוא 2.72 ילדים לאישה. זאת לעומת חישוב ממוצע של שיעורי פריון בשנת 2007: שיעור פריון כולל – 2.88 ילדים, יהודים – 2.75, מוסלמים – 3.97 ונוצרים – 2.13 (שנתון סטטיסטי לישראל, 2008 גיליונות 3.10, 3.13). בקרב 12 מרואיינות שהן אימהות לילדים, היה מספר הילדים הממוצע 4.3.

בקרב המרואיינות האמהות המתגוררות בדרום הארץ מספר הילדים הממוצע הוא 5.5, לעומת פריון כולל במחוז הדרום העומד על 7.25. לעומתו, מספר הילדים הממוצע של

המרואיינות באזור ירושלים עומד על 3.1 לעומת פריון כולל של 3.91 (שנתון סטטיסטי לישראל, 2008 גיליון 3.13).

בין המרואיינות הצעירות ביותר היה מספר הילדים הנמוך ביותר (2), אם כי בקרב המרואיינת המבוגרת ביותר מספר הילדים הוא שלושה בלבד. מעניין לראות שבקרב בעלות השכלה של פחות מ-12 שנות לימוד מספר הילדים הממוצע הוא 3.5 (שתיהן מאזור ירושלים). בקרב בעלות 12 שנות לימוד – 4.7 ילדים בממוצע ובעלות השכלה אקדמית – 4.3 ילדים בממוצע.

בקרב נשים מהדרום בעלות השכלה אקדמית נתגלה ממוצע של 6.6 ילדים (2 מהן לומדות כיום באוניברסיטה). בקרב בעלות ההשכלה האקדמית מהמרכז עמד הממוצע על 3 ילדים. בקרב נשים מהדרום בעלות 12 שנות לימוד היה הממוצע 5 ילדים לאישה.

נראה כי בקרב נשים מדרום הארץ שיעור הילודה גבוה יותר במקביל ללימודים אשר בחלק מהמקרים נדחים לשלב מאוחר יותר. בכל הנוגע למספר הילדים הממוצע התייחסנו ל"בדויות" כמונח הכולל נשים שנישאו לבדווים, אך הגיעו מלוד, עזה, כפר קאסם. אצל הנשים שמוצאן מאזור ירושלים נצפה מספר ממוצע של שלושה ילדים. אצל נשים שמוצאן מדרום הארץ ממוצע הילדים הוא 5.5 ילדים לאישה.

בקרב נשים שמוצאן ממרכז הארץ ממוצע הילדים הוא 4.8 ילדים לאישה אך כאן קיימת עוד התפלגות: בקרב מי שנישאו לבדווים עמד ממוצע הילדים על 5.6 ילדים לאישה (שלוש מרואיינות) ובקרב מי שנישאו לערבים תושבי אזור ירושלים ממוצע הילדים הוא 3.5 ילדים לאישה (שתי מרואיינות).

### שינוי מקום המגורים

15 מתוך 19 המרואיינות נשואות או היו נשואות בעבר. מתוכן תשע נשאו ביישובי המוצא ושש שינו את מקום מגוריהן בעקבות הנישואין. שלוש מרואיינות התחתנו עם בדווים ועברו לדרום. שתיים מהמרואיינות התחתנו עם תושבי אזור ירושלים ועברו בעקבותיהם, מרואיינת אחת עברה מכפר בסביבות ירושלים לצפון הארץ בעקבות הנישואין (ברוב הפילוחים השארנו מרואיינת זו בתחום המרואיינות של אזור ירושלים). מתוך תשע הנשים שנשאו ביישובי המוצא ארבע נשים מאזור ירושלים נשאו בכפר, וחמש נשים מרהט נשאו בה לאחר הנישואין.

## הורי המרואיינות

בסעיף זה וגם בסעיף הבא (משפחת בן הזוג) חסרים פרטים רבים. מקצת מהסיבות לחסר זה קשורות להחלטתן האישית של המרואיינות לחיסיון וחלקן נובע מבעיות טכניות בעריכת המחקר. מכל מקום, יש להביא נתון זה בחשבון.

## אב האישה

### יישוב מוצא האב

שבעה מבין האבות של המרואיינות נולדו באזור ירושלים, בנותיהן של כל שבעת האבות הללו ממשיכות להתגורר באזור ירושלים למעט אחת. חמישה אבות נולדו באזור המרכז (לוד ורמלה) ושלושה מתוכם שלחו את בנותיהם לאחד החתונה לגור עם משפחת הבעל או, במקרה אחד, עברו לאזור הדרום כשהמרואיינת הייתה בגיל צעיר. חמישה אבות נולדו באזור הדרום (רהט, לקיה), ושני נתונים חסרים.

### השכלת אב האישה

שני אבות לא למדו כלל. יש לציין שבמקרה זה שני האבות הם בדוים מאזור הדרום ושתי בנותיהם (המרואיינות) הן בעלות השכלה על-תיכונית (שתיהן לומדות כעת באוניברסיטה).

14 אבות של המרואיינות למדו מספר כלשהו של שנים אך אינם בעלי השכלה תיכונית. אב אחד מתוך כל אוכלוסיית המחקר סיים תיכון ואוניברסיטה. יש לציין שהורה זה מגיע מאזור ירושלים (בתו, המרואיינת, היא בעלת השכלה על-תיכונית), שניים מהנתונים חסרים.

### עיסוק אב האישה

15 מתוך האבות עוסקים בעבודות כפיים שונות: חקלאות, שמירה, בנייה, מכונאות וכדומה. יוצאים מן הכלל הזה הם שניים, אחד העוסק בהוראה ואחד העובד כפקיד דת של ממשלת ישראל. חשוב לציין כי שני אבות אלו מגיעים מאזור ירושלים. שניים מתוך הנתונים חסרים.

## אם האישה

### מוצא האם

שבע מבין האימהות של המרואיינות נולדו בירושלים וסביבותיה, ארבע אימהות מוצאן מערים בדרום הארץ. שש אימהות מאזור המרכז ומצפון הארץ. חסרים נתונים ביחס לשתיים הנתורות.



## השכלת אם האישה

שמונה אימהות לא למדו כלל, מתוכן ארבע בדויות מאזור הדרום וארבע מאזור ירושלים/מרכז הארץ. יש לציין ששבע מבנותיהן (המרואיינות) הן בעלות השכלה תיכונית ומעלה.

חמש אימהות הן בעלות השכלה יסודית ומטה. ארבע נוספות בעלות השכלה על-יסודית אך לא סיימו תיכון. אחת היא בעלת השכלה תיכונית ועל אחת אין נתונים מדויקים אך היא חסרת השכלה תיכונית. יש לציין שמבנותיהן (המרואיינות) שמונה הן בעלות השכלה תיכונית וחמש מתוכן בעלות השכלה על-תיכונית כלשהי. אחת נשרה במהלך הלימודים התיכוניים.

## עיסוק אם האישה

הרוב המוחלט של אימהות המרואיינות היו עקרות בית, חלקן (גם כפריות וגם בדויות) הוסיפו גם עבודות בחנויות, בחקלאות, בבישול ובמפעל. שניים מהנתונים חסרים.

## אם נשואה – פרטי הבעל

### מוצא בן הזוג

מתוך 19 המרואיינות 15 הן נשים נשואות או גרושות. אחת לא סיפקה נתונים על בן זוגה, שמונה נשים התחתנו עם גברים מעיר/אזור מגוריהן (מתוכן שלוש בדויות מהדרום, ארבע נשים מאזור ירושלים ואחת במקורה מלוד ומתגוררת כיום באזור ירושלים).

חמישה בעלים מגיעים מצפון וממרכז הארץ (רמלה לוד ועד אם אל-פחם). חמישה מהבעלים מגיעים מאזור ירושלים, חמישה בעלים מגיעים מדרום הארץ.

### עיסוק הבעל

במקרה זה החלטנו לבצע פילוח על פי חלוקה גאוגרפית. ארבעה מתוך הבעלים הבדוים בדרום הארץ עוסקים בסוג כלשהו של עבודה ניהולית/מקצועות חופשיים ורק שניים הם עובדי כפיים. בקרב תושבי אזור ירושלים רוב הבעלים עוסקים בעבודות כפיים שונות ורק חלק קטן עוסק בעבודות פקידות, בעבודות ניהוליות ובמקצועות חופשיים.

### השכלת הבעל

כל בני הזוג של המרואיינות, נשואות וגרושות, הם בעלי השכלה תיכונית ולחלקם השכלה על-תיכונית (כולל השכלה אקדמית). זאת למעט שני בני זוג מאזור ירושלים שלהם אין השכלה תיכונית. נתון אחד חסר.

## הורי הבעל

### אב הבעל

#### מוצא אב הבעל

שישה מבין האבות של הבעלים מקורם באזור הנגב, שישה מאזור ירושלים. אחד מוצאו ממצרים ונתון אחד חסר. ראוי לציין כי רוב הנשים ובעליהן גרים בקרבת אבי הבעל, ביישוב המוצא שלו.

#### השכלת אב הבעל

בסעיף זה הנתונים חסרים ביותר. הרוב לא למדו כלל או שהנשים לא ידעו לומר. אב אחד סיים תיכון, ואחד למד רוקחות – שניהם מאזור ירושלים במקור.

#### עיסוק אב הבעל

עיסוקי אבות הבעלים מגוונים אך כמעט כולם בתחום עבודות הכפיים – עובדים בענפי החקלאות השונים, עובדים במפעלים ונהגים. אב אחד עבד כרוקח, אחד לא עבד (נכות) ועל שני אבות לא נמסרו פרטים.

### אם הבעל

#### מוצא אם הבעל

שש מבין האימהות של הבעל מקורן מאזור דרום הארץ (בדוויות), חמש מאזור ירושלים שתיים מאזור המרכז, אם אחת ממצרים. נתון אחד חסר.

#### השכלת אם הבעל

שבע מתוך האימהות של הבעלים לא למדו כלל (מתוכן חמש בדוויות מדרום הארץ, אחת ממרכז הארץ ואחת מאזור ירושלים), השאר למדו עד כיתה כלשהי או שהמרואיינת לא ידעה לומר. שתי אימהות (מאזור ירושלים) סיימו תיכון ולמדו לימודי הוראה (בעליהן – אחד סיים תיכון והשני סיים תיכון ולמד רוקחות). יש לציין כי מהשוואת נתוני ההשכלה של האם והאב (של הבעל) עולה כי בדרך-כלל או ששני ההורים למדו עד גיל כלשהו או ששניהם לא למדו, אך יתכן ונתונים אלו אינם מדויקים עקב ידע חלקי של המרואיינות, על הורי בעליהן.

#### עיסוק אם הבעל

הרוב המוחלט היו עקרות בית ושתיים עבדו גם בחקלאות לענפיה, שתיים מתוך האימהות מורות, אחת עובדת כיום בעמותה לילדים בעלי פיגור שכלי. נתון אחד חסר.

## פרק שני

### בעלות נשים על רכוש על פי החוק הדתי, האזרחי והמתרחש בפועל

בפרק זה נבדקו התפיסות והידיעות של נשים בדבר זכויותיהן על פי שלושה סיווגים: החוק הדתי המוסלמי, החוק האזרחי בישראל והמנהג הרווח כפי שהוא מתקיים בבתיהן של המרואיינות.

#### *האם נשים יכולות להיות בעלות רכוש ובאיזה אופן?*

##### **החוק המוסלמי בתפיסת הנשים**

כל הנשים ענו שלפי הדת מותר לאישה להיות בעלת רכוש משלה, כמו רכב, חנות, עסק, בית, קרקע. הנושא העיקרי שהועלה על ידי המרואיינות בעניין זה הוא נושא הירושה.

שתיים מהמרואיינות לא ידעו לענות על שאלה זו (אחת מאזור הדרום, בעלת השכלה תיכונית ואחת מאזור ירושלים, בעלת השכלה אקדמית). מרואיינת אחת לא ענתה כלל.

##### **החוק האזרחי בתפיסת הנשים**

רוב הנשים טענו שעל פי החוק האזרחי מותר לנשים להיות בעלות רכוש אך לא ידעו לפרט.

שתי מרואיינות לא ידעו לענות על שאלה זו (האחת מאזור הדרום, בעלת השכלה אקדמית והאחת מאזור ירושלים, בעלת השכלה תיכונית).

מרואיינת אחת אמרה שעל פי החוק האזרחי אין אפשרות לאישה להחזיק בנכסים (יתכן שלא הבינה את השאלה). מרואיינת אחת לא ענתה.

##### **מה המצב בפועל?**

רוב המרואיינות ענו שניתן להיות בעלות רכוש ונכסים. חלקן קושרות את הבעלות על רכוש לירושה ומציינות שהנשים לא תמיד מקבלות את ירושתן (בעיקר ציינו זאת הנשים מאזור ירושלים). יש מי שציינו שהדבר תלוי במשפחה (הורים שאינם מורישים ירושה לבנות), יש שקשרו זאת להשכלה ומגורים.

אחת המרואיינות הדגישה את המצב הקיים לדעתה, ולפיו גברים רבים נוטלים את המוהר של האישה. שתיים מהמרואיינות קישרו בעלות על רכוש לגירושין ולרכוש שמקבלים בעקבותיו. שתיים מהמרואיינות ציינו שאין הרבה נשים בעלות רכוש על שמן או שאינן מכירות נשים כאלו.

### **בבעלות מי הרכוש שהביא עמו כל צד לנישואין?**

#### **על פי החוק המוסלמי**

חמש מהמרואיינות, שהיוו את הרוב בשאלה זו, טענו שהרכוש שהבעל הביא נותר על שמו והרכוש שהאישה הביאה (או קיבלה) נותר על שמה (מתוכן שלוש תושבות אזור ירושלים, ושתיים תושבות יישוב בדווי [אחת במקור מהצפון], כולן נשואות). במידה רבה, סותרים דברים אלו את התשובות לשאלה הקודמת ואולי מעידים גם על תפיסה של מנהג לעומת חוק.

התשובות האחרות לא היו אחידות והעידו בעיקר על חוסר הבהירות בנושא: מרואיינת אחת לא ידעה, מרואיינת אחת טענה שהרכוש כולו בבעלות הבעל. מרואיינת אחת טענה שחלוקת הרכוש נקבעת על פי הכתוב בכתובה, מרואיינת אחת טענה שלא רושמים, מרואיינת אחת ציינה שכבוד חשוב יותר, מרואיינת אחת טענה שהדבר חשוב בעת גירושין בלבד, שתיים מהמרואיינות טענו שהרכוש יכול להיות רשום על שם האישה. שתיים מהמרואיינות טענו שהרכוש נרשם על שם שני בני הזוג, אחת טענה שהרכוש מתחלק שווה בשווה בין שני בני הזוג, מרואיינת אחת אמרה שלא ראתה התייחסות בדת לנושא אלא לנושא הירושה בלבד. מרואיינת אחת לא ענתה.

#### **על פי החוק האזרחי**

ארבע מהמרואיינות לא ידעו או התקשו לענות. חמש מהמרואיינות טענו שהרכוש צריך להיות רשום על שם שני בני הזוג (אחת ציינה זאת בהקשר של חלוקת רכוש שווה). שלוש מהמרואיינות טענו שמה שבבעלות האישה – שלה. מרואיינת אחת טענה שהרכוש רשום על שם האישה. מרואיינת אחת טענה שלפי רישום וחתמת עורך דין. מרואיינת אחת טענה שהבירור מתנהל בבית משפט ושהמשכנתא רשומה על שם שני בני הזוג. מרואיינת אחת לא ענתה. מרואיינת אחת ענתה שהיא יודעת רק על חוק '73 בעניין גירושין [הכוונה לחוק יחסי ממון התשל"ג].

## מצב רישום הבעלות והבעלות בפועל

שלוש מרואיינות טענו שהרכוש נרשם על שם שני בני הזוג, מרואיינת אחת לא ענתה. מרואיינת אחת טענה שיש מי שרושמים על שם הגבר ויש שרושמים על שם שניהם כמו הרכוש במקרה שלה. ארבע מרואיינות אמרו שהרכוש שהביאו אתן – נותר שלהן.

## בבעלות מי הרכוש שנצבר במהלך הנישואין?

### על פי החוק המוסלמי

רוב המרואיינות טענו שרכוש אמור להירשם בצורה שוויונית או על שמם של שני בני הזוג או על שם מי שרכש. שלוש מרואיינות טענו שהרכוש נרשם על שם הבעל. השאר לא ידעו או לא ענו.

### על פי החוק אזרחי

מספר מרואיינות ענו שהרכוש נרשם בצורה שוויונית בין בני הזוג. נשים מספר טענו שהרכוש נרשם על שם שני בני הזוג גם יחד, או על שם מי שרכש בפועל. מרואיינת אחת טענה שהרכוש נרשם על שם הבעל בלבד, ומספר נשים ענו שהן אינן יודעות.

## רישום ובעלות בפועל

ארבע מהמרואיינות (מחציתן מאזור הדרום ומחציתן מאזור ירושלים) ציינו שאצלן הרכוש רשום על שם שני בני הזוג, שלוש מהמרואיינות (גם הן משני האזורים) ציינו שאצלן יש חלוקה שוויונית של הרכוש, חלק טענו שהרכוש נרשם על שם מי שרכש אך יש שציינו שהאישה לא תמיד מקפידה לרשום על שמה או על שם שני בני הזוג את מה שקנתה. מרואיינת אחת (מאזור הדרום) ציינה שהרכוש רשום על שם הבעל. מרואיינת אחרת (מאזור הדרום) טענה שהבית תמיד יישאר רשום על שם הבעל ואם האישה לא מקפידה על רישום שאר הרכוש שנצבר במהלך הנישואין אזי כולו יהיה קניין הבעל. כדי לתבוע את חלקה ברכוש תאלץ האישה ללכת לבית המשפט והמרואיינת לא מכירה מישהי שעשתה זאת.

## אם האישה עובדת – בבעלות מי רווחיה?

### על פי החוק המוסלמי

רוב מוחלט של המרואיינות (תשע מתוך כל המרואיינות) טענו שרווחי האישה שייכים לה וחלקן הוסיפו שהרווחים נועדו לצרכיה, לצרכי הבית והילדים ושהיא יכולה לתת לבעל מרצונה. אלו אף טענו שאם הבעל לוקח את רווחי האישה בכוח

ניתן לפנות לקאדי בבית הדין השרעי (היינו לערכאה משפטית מוסלמית). שלוש מתוך המרואיינות טענו שהרווחים מתחלקים בין שני בני הזוג (אחת מהן ציינה באופן כללי ש"עוזרים אחד לשני"), שתי מרואיינות לא ענו, ומרואיינת אחת ענתה באופן כללי לשלושת הסעיפים שהכסף משמש לבית ולילדים. פרט מעניין הוא שארבע מתוך המרואיינות ענו שאינן יודעות כולל מרואיינת הבקיאה בחוק המוסלמי וטענה שלא קראה על כך בשום מקום.

### **על-פי החוק האזרחי**

רוב מוחלט של המרואיינות ענו שהרווחים הם של האישה. אחת הוסיפה שזה מאוד תלוי בטיב השותפות וכי הכסף נכנס לבית של שני בני הזוג. מרואיינת אחת ענתה שלמיטב ידיעתה הכסף הוא משותף. שתיים מהמרואיינות לא ענו או שלא ענו באופן ישיר. (אחת מהן הוסיפה שתלוי איך מסדירים זאת בני הזוג), מרואיינת אחת ענתה באופן כללי לשלושת הסעיפים שהכסף הולך לבית ולילדים. גם כאן ענו ארבע מרואיינות שאינן יודעות לענות על השאלה.

### **בבעלות מי רווחי האישה בפועל**

הרב המוחלט של המרואיינות ענו שהכסף נשאר של האישה או מכסה את הוצאות הבית המשותפות.

### **במקרה של פטירת אב – מה גורל הרכוש המשפחתי?**

### **על-פי החוק המוסלמי**

רוב המרואיינות השיבו שהאישה והילדים יורשים את האב ושחלקו של הבן כפול מזה של הבנות. חלקן ידעו לומר שהאישה מקבלת 1/8 מן הרכוש המורש. אחת המרואיינות פירטה – כי לפי החוק השרעי חלקה של האישה בירושה תלוי במצב המשפחתי ובמעמד. במקרה של פטירת אב זכאית האישה למחצית ממה שמקבל הגבר (אחיה). אם האישה נשואה ובעלה נפטר מקבלת האישה שמינית מן הרכוש אם יש לה ילדים ובמקרה שאין לה ילדים מקבלת האישה רבע מהרכוש.

### **על-פי החוק האזרחי**

התשובות לשאלה זו לא היו ברורות, חלק מהמרואיינות ענו שהאישה יורשת את הרכוש. חלק מהמרואיינות ענו שהאישה והילדים יורשים את הרכוש יחד. אחרות הוסיפו שבנים ובנות מקבלים ירושה שווה (יש לציין שאחת המרואיינות, הבקיאאה בחוק ציינה שהדברים תקפים על פי חוק מדינת ישראל משנת 1965). אחת המרואיינות טענה שלא שמעה על חוק שמעניק לאישה הערבייה את זכויותיה. אחת

המרוואיינות הביאה את סיפורה האישי לפיו בית המשפט קבע את סדרי הירושה מאביה, כאשר כל האחים ויתרו בבית המשפט על חלקם בירושה לטובת האם.

### **מה קורה בפועל במקרה של פטירת אב**

הרוב המוחלט של המרוואיינות ענו שהאישה והילדים יורשים את האב אך חלקן ציינו שהבנות מקבלות פחות או מוותרות על ירושתן. אחת המרוואיינות הוסיפה שקשה להגיע לאמירה חד משמעית בעניין מכיוון שהירושה עצמה משתנה.

### **באילו מקרים יורשת האישה את הבעל ומה חלקה?**

#### **על-פי החוק המוסלמי**

רוב הנשים ענו שהאישה יורשת את בעלה ומקבלת מהרכוש. חלקן ענו שהאישה מקבלת חצי מהרכוש. חלק ענו שלאישה מגיע  $\frac{1}{8}$  מהרכוש. אחת המרוואיינות טענה שהאישה מקבלת את מה שיש לה ולבעלה ונותנת מזה לילדים, אם יש. אחת המרוואיינות ענתה שהחלוקה מתבצעת לפי הצוואה. שתיים מהמרוואיינות הוסיפו שהדבר תלוי גם במספר הנשים עמן התחתן הבעל.

אחת המרוואיינות, הבקאה בחוק המוסלמי פירטה: האישה מקבלת  $\frac{1}{8}$  מן הרכוש, ואם אין ילדים  $\frac{1}{4}$  מן הרכוש. בת יחידה מקבלת  $\frac{1}{2}$ , שתי בנות ויותר מקבלות שני שלישים מתוך הרכוש.

אחת המרוואיינות ענתה שאם לאלמנה יש ילדים הם נשארים בבית המשפחה, אך אם לא, היא שבה לבית הוריה והרכוש עובר להורי הבעל.

#### **על-פי החוק האזרחי**

רוב המרוואיינות ענו שהירושה מתחלקת בין האישה והילדים. ארבע מרוואיינות ענו שהאישה מקבלת מחצית מהרכוש. אחת המרוואיינות ענתה שהרכוש מחולק באופן שווה בין האישה ובין הילדים. אחת המרוואיינות ענתה שהחלוקה מתבצעת לפי הצוואה שהבעל השאיר. חלק מהנשים לא ידעו לענות על שאלה זו.

### **ירושת הבעל על-ידי האישה בפועל**

רוב המרוואיינות ענו שהנהוג המקובל הוא ללכת על פי החוק הדתי. חלק הוסיפו שזה תלוי במשפחה ויש משפחות הנוהגות על פי צוואה. שתיים מהמרוואיינות התייחסו לסכומי הכסף המתקבלים מהמדינה (ביטוח לאומי) כמקור ההכנסה העיקרי לאלמנות.

## באילו מקרים הבת יורשת ומה חלקה?

### ירושת הבת על-פי החוק המוסלמי

חלק מהמרוואיינות ענו שהבנות מקבלות חלקים מן הירושה אך לא פירוטו באילו מקרים ואילו חלקים. מקצת מהמרוואיינות השיבו שהבנות מקבלות מחצית או שלישי מירושת הבנים כל אחת (אחת המרוואיינות אף טענה שאולי רבע מתוך ירושת הבנים). אחת המרוואיינות ידעה רק להגיד שהבנות מקבלות חלק קטן יותר מזה של הבנים. מספר מרוואיינות לא ענו לשאלה זו אך ענו בשאלות קודמות שהבת מקבלת מחצית מחלקו של הבן. אחת המרוואיינות הבקיא בחוק ענתה בפירוט את מה שתואר כבר לעיל, כלומר שהדבר תלוי במצבה המשפחתי בעיקר. במקרה של פטירת אב יורשת הבת חצי מחלקו של הגבר (אחיה). במקרה של ירושת בעל – אם יש ילדים מקבלת האישה 1/8 מן הרכוש, אם אין ילדים, מקבלת האישה 1/4 מן הרכוש.

אחת המרוואיינות ענתה שהבנות כלל אינן מקבלות חלקים מן הירושה. אחת המרוואיינות ענתה שאם האב דאג לחלוקת הרכוש אזי הבנות יקבלו ואם לא, ירשו רק הבנים.

### ירושת הבת על-פי החוק האזרחי

חלק מהמרוואיינות ענו שהבת מקבלת חלק שווה לחלקו של הבן בירושה, מקצתן רק ענו שהבת מקבלת, אך לא פירוטו כמה. אחת המרוואיינות ענתה שכלל לא ראתה חוק אזרחי שנותן לבנות חלק בירושה. אחת המרוואיינות, הבקיא בעיקר בחוק המוסלמי השיבה שיש במקרה זה מקבילה מדויקת להלכה המוסלמית. שתיים מהמרוואיינות ענו שבמקרה כזה האם קובעת את חלוקת הירושה. אחת המרוואיינות לא ענתה. אחת המרוואיינות טענה שאם הבנות יגיעו לבית משפט, ייקבע שמגיע להן חלק מהירושה.

### ירושת הבת בפועל

התשובות במקרה זה היו מגוונות: רוב המרוואיינות ענו שהבנות לא מקבלות את או מותרות על חלקן ברכוש המורש (הדבר תלוי במשפחה, באבי המשפחה או באחיהן). חלק מהמרוואיינות ענו שלעתיים/בדרך כלל הבנות מקבלות את חלקן בירושה. אחת המרוואיינות, תושבת הדרום שמקורה באחד מכפרי מרכז הארץ, ענתה שלא נתקלה בבת שיורשת אך בקרב הבדווים ה"צפונים" הדבר קיים. אביה כבר חילק חלק מרכושו לבנות בעודו בחיים, כיוון שהוא דתי. מרוואיינת אחרת טענה ש"מי שלא כותב צוואה ומחלק לבנות לפני מותו – לא רוצה להוריש לבנות". אחת המרוואיינות,



מאזור ירושלים, הוסיפה שבכפרה נהוג לתת אדמות לבנות, גם אם הן נשואות. כיוון ששיעור הרווקות שם גבוה הן מקבלות את בתי ההורים.

### **במקרה של פטירת בן/בת מי יורש את רכושו?**

#### **פטירת בן/בת על-פי החוק המוסלמי**

רוב מוחלט מקרב המרואיינות ענו שהאישה והילדים יורשים את רכוש הבן שנפטר (חלקן טענו שהילדים מקבלים לפני האישה, אחת ענתה שאם אין ילדים האישה מקבלת) או הבעל והילדים במקרה שבת נפטרה. אם אין לו/ה משפחה משלו אז יורשים ההורים/האחים. אחת המרואיינות הוסיפה שאם בת נפטרה לפני הוריה אין לה רכוש להוריש. שתי מרואיינות לא ידעו לענות על השאלה ועוד שתיים ענו תשובות לא ברורות. אחת המרואיינות, הבקאה בחוק המוסלמי פירטה: אם הבן נשוי הרכוש יצווה לילדיו ולאשתו. לאימו ולאביו יגיע  $\frac{1}{6}$  מן הרכוש. אם אין לבן הנפטר ילדים ורק אישה יצווה להוריו שליש מן הרכוש. אם אין לו אישה וילדים תצווה ירושתו להוריו או לאחיו (במקרה שאין הורים). אם הבת נפטרה והיא בעלת משפחה יצווה רכושה לילדיה ולבעלה. אם אין לה ילדים יקבל הבעל מחצית מן הרכוש ומחצית יצווה להוריה. אם יש לנפטרת ילדים יקבל הבעל  $\frac{1}{4}$  מן הרכוש. הוא יורש אותה והיא אותו. על-פי מרואיינת אחת יש חשיבות גדולה אם יש או אין ילדים.

#### **פטירת בן/בת על-פי החוק האזרחי**

רוב המרואיינות ענו שאשת הבן הנפטר יורשת/האישה והילדים/האישה והבנים. שתי מרואיינות הוסיפו שההורים יורשים אם אין לבן משפחה משלו. מרואיינת אחרת הוסיפה שההורים והאחים יורשים ושבת שנפטרה ממילא איננה בעלת רכוש כל עוד הוריה בחיים. מרואיינת אחרת טענה שהדברים נקבעים על פי הצוואה. מרואיינת אחרת טענה שהרכוש עובר לאפוטרופוס המשפחה. עוד מרואיינת ענתה שהדבר נקבע בחוק מ-1965 (לא פירטה). על-פי החוק האזרחי במדינת ישראל, סעיף 210(2) יכולים הורים של נפטר להיות יורשיו אך אין הבחנה בין גברים ונשים כבעלי ובעלות זכות). שלוש מהמרואיינות לא ידעו להשיב על השאלה.

## פטירת בן/בת בפועל

רוב המרואיינות ענו שהרכוש מצווה לאישה ולילדיה או לבעל ולילדיו בהתאמה. חלקן ציינו שאם אין לנפטרת משפחה משלה (יש לציין שענו זאת גם למקרה של בן שנפטר) ההורים הם היורשים.

מרואיינת אחת טענה שגם להורים ולאחים יש זכויות בירושה ושהדבר תלוי במשפחה.

מרואיינת אחרת ציינה שאם לא נערך הסכם מראש (צוואה) אז החלוקה מתבצעת על-פי השריעה (כפי שפורט על-פי החוק המוסלמי והדת). מרואיינת אחרת ציינה שבדרך כלל מי שנפטר צעיר אין לו עדיין רכוש להוריש וגם הבית על-שם ההורים. עוד מרואיינת הביאה את סיפורה האישי לפיו כשאשת אחיה נפטרה (לא היו להם ילדים), רכושה הועבר להוריה ולאחיה.

## באילו מקרים יורשת האם ומה חלקה?

### ירושת האם על-פי החוק המוסלמי

חמש מתוך המרואיינות אמרו שהאם אינה מקבלת חלק מהירושה. אחרות טענו שהאם מקבלת חלק בירושה (בעיקר כשמדובר בבן שנפטר). אחרות טענו שבן שנפטר ואין לו אישה וילדים והוא עשיר אז ההורים מקבלים ובכלל זה גם האם. אחת המרואיינות טענה שהדבר תלוי ברכוש שהשאיר אחריו הבן. אחת המרואיינות טענה שהגברים במשפחה יפרנסו את האם כי צריך לכבדה ולא לתת לה לרדת ברמת החיים.

### ירושת האם על-פי החוק האזרחי

על שאלה זו רוב המרואיינות לא ידעו לענות. שלוש מבין המרואיינות טענו שחלוקת הרכוש נקבעת על ידי אשת המנוח. שלוש טענו שהאם אינה מקבלת כל חלק מתוך הירושה. אחת המרואיינות טענה שהאם מקבלת מילדיה ואחת המרואיינות טענה שהדברים נקבעים לפי הרכוש שהשאיר אחריו הנפטר.

### ירושת האם בפועל

רב המרואיינות טענו שבסופו של דבר, אשתו וילדיו של המנוח קודמים לאם או שזה תלוי באשת המנוח. חלק אחר טענו שהאם מקבלת חלק בירושה וחלק טענו שהאם אינה מקבלת חלק בירושה. גם כאן לחלק מהמרואיינות לא הייתה תשובה ברורה על השאלה.

## **באילו מקרים אחות יורשת ומה חלקה?**

### **ירושת האחות על-פי החוק המוסלמי**

חמש מתוך המרואיינות טענו שאחות אינה יורשת. מרואיינת אחת ענתה באופן כללי על שאלה זו לסעיפיה שאחים ואחיות אינם זכאים לחלק בירושה. שתי מרואיינות טענו שאחיות זכאיות לחלק בירושה על פי הדת. אחת המרואיינות ענתה שאחות זכאית לחלק מהירושה במקרים בהם אחד האחים או האחיות האחרים נפטרו. אחת המרואיינות ענתה שהדבר תלוי ברכושו של הנפטר.

מרואיינת אחת ענתה שאם יש לאח אישה וילדים יש להם חלק בירושה. אם ההורים חיים הם קודמים בזכאותם לרכוש ואם אין הורים חיים אזי לעתים האחים רושמים מעין צוואה. מרואיינת אחת לא ענתה אך ניתן להסיק מתשובותיה לסעיפים קודמים כי אחיות אינן זכאיות לחלק בירושה. מרואיינת אחת ענתה שאחיות זכאיות לרשת רכוש אם היה לנפטר כסף או נכסים.

מרואיינת אחת ענתה באופן כללי לשאלה זו שאחיות ואחים לא זכאים לחלק בירושה. מרואיינת אחת ענתה שאינה יודעת.

### **ירושת האחות על-פי החוק האזרחי**

שבע מתוך המרואיינות ענו שאחיות אינן זכאיות לחלק בירושה (יש לציין שמתוכן שלוש לא נתנו תשובה מפורשת לשאלה אך ניתן להסיק זאת מדבריהן הקודמים). אחת המרואיינות ענתה (בדומה לסעיף הקודם) שהדבר תלוי ברכוש שהאח השאיר. אחת המרואיינות ענתה תשובה כללית בדבר עזרה לאחיות אך לא פירטה. נתון מעניין הוא ש-6 מתוך המרואיינות ענו שאינן יודעות, מרואיינת אחת לא ענתה.

### **ירושת האחות בפועל**

הרוב המוחלט ענו שאחות אינה מקבלת חלק מהירושה. ארבע מרואיינות טענו שהדבר תלוי במשפחה/בחברה בכפר/ברכוש של הנפטר.

## **בעת גירושין, מה גורל הרכוש שכל צד הביא עמו?**

### **גורל הרכוש הקודם על-פי החוק המוסלמי**

הרוב המוחלט של המרואיינות טענו שהדברים נקבעים לפי הכתובה או שמתבצעת חלוקה בהתאם לתרומתו של כל צד לנישואין (מה ששייך לאישה נשאר בבעלותה), או אפילו חלוקה שוויונית. שתיים מתוך המרואיינות ציינו שחלק מיועד גם לילדים.

אחת ציינה שהרכוש נשאר של האישה והילדים, אלא אם אין ילדים ואז הרכוש עובר לבעל. חמש מתוך המרואיינות לא ידעו לענות על השאלה.

### **גורל הרכוש הקודם על-פי החוק האזרחי**

רוב מוחלט של המרואיינות ענו שהרכוש מתחלק באופן שוויוני על-פי החלטת בית המשפט.

תשובות נוספות היו: לפי החלטת בית המשפט/לפי ההסכם ביניהם או מה שהאישה הביאה – הוא גם מה שהאישה לוקחת. שלוש מרואיינות לא ידעו לענות על השאלה.

### **גורל הרכוש הקודם בפועל**

רוב המרואיינות טענו שכל צד לוקח את מה שהביא אתו ומה שנרשם על שמו. חלק מהמרואיינות טענו שהרכוש מתחלק באופן שוויוני. מרואיינת אחת טענה שהחלוקה מתבצעת על-פי החוק האזרחי. מרואיינת אחת טענה שכיום אם גבר מגרש את האישה, על-פי-רוב האישה תובעת את חלקה (אם כי לא ברור באיזו ערכאה). שתיים מהמרואיינות טענו שהדברים נקבעים על-פי פסיקת בית הדין השרעי, אחת טענה שהרכוש נשאר אצל האישה והילדים, ואילו הבעל לוקח את הרכב ואת בגדיו בלבד. אחת המרואיינות טענה שהאישה מקבלת מוהר דחוי, אך מכיוון שלעתים הגברים משתמשים בו – האישה מוותרת בתמורה לכך שלא תגורש. שלוש מתוך המרואיינות טענו שלעתים הגבר לוקח הכול, מרואיינת אחת לא ידעה להשיב.

### **מה גורל הרכוש המשותף שהצטבר במהלך חיי הנישואין?**

לשאלה זו לא ניתן היה לזקק תשובה אחידה. רוב המרואיינות לא ידעו להשיב על אף אחד מסעיפי השאלה או שלא ענו עליה כלל.

### **על-פי החוק המוסלמי**

כ-6 לא ידעו לענות, השאר ענו – לבעל/מתחלקים/האישה לוקחת מה שמביאה.

### **על-פי החוק האזרחי**

הרוב לא ענו. השאר לא ידעו/לבעל/תלוי בהסכם/תלוי בחוק/מחלקים.

### **גורל הרכוש המשותף בפועל**

הרוב לא ענו. השאר לא ידעו/לבעל/תלוי בהסכם/תלוי בחוק/מחלקים.

## פרק שלישי

### סוגי יזמויות\פעילויות וסיפורים אישיים

הגדרה של סוגי היזמויות

#### *מהו סוג היוזמה/ניהול/פעילות?*

היזמויות שתוארו מגוונות. מבין הערביות מאזור ירושלים, שתיים מהמרואיינות הן מורות, שתיהן מאזור ירושלים במקור, אחת המשיכה ללימודים מתקדמים והיא דוקטורנטית באוניברסיטה, מנהלת מתנ"ס מאזור ירושלים. שלוש מהמרואיינות עוסקות במסעדות באזור ירושלים, וכן ישנה מרואיינת אחת שהיא מנהלת חטיבת ביניים לשעבר וכיום עובדת משרד החינוך מאזור ירושלים.

מבין הנשים מאזור הדרום, אותן נכנה בשם כללי בדויות (על ההבדלים בקרב הבדווים נעמוד בפרק הסיכום) שתיים מבין המרואיינות הן ממקימות העמותה למעמד האישה ומרכז הרקמה בעיר בדווית חדשה בדרום. מרואיינת אחת הקימה עמותה ומקיימת פעילויות לנשים בעיר בדווית חדשה אחרת. בעוד עיר בדווית חדשה אחת המרואיינות עוסקת בעיסוי רפואי, שתיים מהמרואיינות מנהלות סלוני יופי לנשים, אחת מהמרואיינות עוסקת באומנות וצילום, שתיים רכזות בעמותות נשים מקומיות וארציות, מרואיינת אחת הייתה נציגת ארגון "בטרם" (המרכז הלאומי לבריאות ולבטיחות ילדים) וארגנה הרצאות ופעילויות באותה עיר.

#### *באילו נסיבות התחלת/הקמת את היוזמה/ניהול/פעילות?*

על פי ההגדרות שהגדרנו בפרק הראשון של חלוקה לסוגי יזמויות שונים, נעשה כאן ניסיון למצוא מכנים משותפים על בסיס פילוח זה.

#### **אזור הדרום – פעילויות העצמה**

בקרב אוכלוסיית המחקר בולטות המרואיינות הבדוויות בהשתתפות בהתארגנויות שונות של נשים למען נשים. הפעילויות כוללות בעיקר יזמות חוץ-ממסדיות או ממסדיות למחצה שמטרתן קידום נשים בתחומים שונים: עצמאות כלכלית וידע בסיסי בנושאים פיננסיים, השכלה – מרמת "ביעור בערות" (יש לציין שכאן נוטלים חלק משולב לימודי ערבית ועברית) ועד רמת לימודים אקדמיים, העלאת מודעות לזכויות, העלאת מודעות לבריאות האישה, ליחסים בין המינים ולחיי משפחה, הגברת עצמאות בתחומים מגוונים ועוד. כמו-כן הוקמו עמותות של מלאכות מסורתיות של תפירה ורקמה.

## יזמויות חוץ-ממסדיות וממסדיות למחצה

מתוך הראיונות עולה פעמים מספר ההתנגדות של הממסד החברתי המאוגד בתוך הממסד המדינתי, חוסר ההיענות מצד המועצה המקומית, חוסר המוכנות למימון וההסתמכות על קרנות פילנתרופיות שונות. אלו אינן מפריעות לחלק מהמרואיינות לשאת גם בתפקידים רשמיים של הגופים המוניציפליים במקומות מגוריהן. כך למשל, מקצת מהמרואיינות נושאות תפקיד "יועצת למעמד האישה לראש המועצה" במקום מגוריהן. הן הקימו את הגופים החוץ-ממסדיים (קרי, עמותות) בראשם הן עומדות, מתוך התחושה שתפקידן זה אינו ממצה את היכולת לשינוי. מתוך אחד הראיונות מסתבר כי בשתיים מהערים הבדויות החדשות בדרום הארץ מתרחשת אותה תופעה בדיוק.

בין ההתארגנויות הממסדיות למחצה בולטות, על-פי הראיונות, גם ההתארגנויות בעלות מטריה פוליטית או ממסדית ארצית. כך למשל, נושא האופי המודרניסטי של אחת הפעילות שראיינו – "חינוך לבריאות". פעילה זו הייתה בעת קיום הריאיון עובדת של ארגון "בטרם", ולמעשה עסקה בהקמת התשתית של הארגון במגזר הבדוי. פעילות אחרות שפגשנו קשורות לארגונים ערביים כלליים שמרכזיהם בצפון הארץ וחלקם אף קשורים למפלגות פוליטיות ערביות ברמה הארצית.

## אזור ירושלים – חינוך ויזמויות פרטיות

הנשים שראיינו באזור ירושלים מתאפיינות בשני סוגי עיסוק עיקריים: הראשון הוא פעילות בתחום החינוך – מהוראה בבתי ספר ערביים ויהודיים ועד מינהל חינוך הכולל את החינוך הפורמלי והבלתי פורמלי. השני מתמקד ביזמות וניהול בענף ההסעדה – מבישול פרטי ועד ניהול מסעדות.

## חינוך ומינהל חינוכי

על אף שכאמור, אין זה מדגם מייצג, ניתן היה לראות שההוראה מהווה עבור המרואיינות קרש קפיצה אל התחום הניהולי. אחת המרואיינות היא רכזת חינוך בבית הספר בו היא מלמדת והיא מתגאה בכך שמנהל בית הספר דוחף אותה ללמוד לתואר שני במינהל חינוך "כיוון שהוא יוצא לפנסיה, ותוכל להחליף אותו". מרואיינת אחרת עושה בימים אלו הרחבה של העיסוק בהוראה לנושאים של הנחיית קבוצות מתבגרים. יש לציין כי המרואיינות האחרות עוסקות בניהול חינוך זה מכבר, בתחום החינוך הפורמלי – ניהול חטיבת ביניים ופיקוח והבלתי פורמלי – ניהול מתנ"ס. תפקיד זה מקנה להן בה בעת מעמד בתוך החברה, היכרות מעמיקה עם הקהילה וכן יכולות כלכליות. לעניין זה יש גם מחיר משפחתי ואישי כבד לפעמים, כפי שהסתמן בראיונות, והמרואיינות סופגות ביקורת קשה על ההזנחה של הבית והמשפחה ואף מרגישות בכך בעצמן.

היכולות הכלכליות הנובעות ממשרת ניהול נותנות לנשים שרואיינו עצמאות גדולה יחסית. אחת הנשים דיווחה שהיא מנהלת למעשה יחידה כלכלית עצמאית שאינה נזקקת לקשר פיננסי עם מי מבני המשפחה ("לא לעזור ולא להיעזר").

### **הסעדה – ניהול מסעדות ויזמות זעירה**

בכל הקשור לתחום ההסעדה התברר כי יש אחידות מסוימת בתחום שבין ניהול ליזמות: המרואיינות שעוסקות בנושא (כולן כאמור מאזור ירושלים) מחויבות לעסוק לא רק בתחום המקצועי של הבישול אלא גם בתחום הפיננסי והניהולי של עסק קטן. עם זאת, ניכר כי המרואיינות העוסקות בניהול ממש של העסק המשפחתי נתקלה בעוונות רבה יותר מצד המשפחה המורחבת מאחר שהיא מחלקת הוראות לגברים במשפחה. העוסקות בתחום כיזמות פרטית, נהנות מחופש פעולה ועצמאות רבים יותר ברמת היום-יום כיוון שהן פטורות ממסירת דין וחשבון קבוע למשפחה על המתרחש בעסק המשפחתי.

### **הסיבות להגעה ליזמות ולעיסוק**

ככלל, היו הסיבות להקמת העסק שונות זו מזו ומגוונות. עם זאת אפשר לראות כי רוב הנשים הגיעו לרעיונות אלו במקרה, ועל-פי-רוב בתמיכה כללית של המשפחה ברעיון של אישה עובדת ויזמת. גם בכל הקשור לחינוך ומינהל חינוכי מגיעות רוב הנשים מתוך הסכמה כללית של הסביבה והכרה בכישוריהן וביכולתן לעבוד במסגרות אלו. לעומתן, ניתן היה לראות שלכל סוגי היזמות של נשים למען נשים (הרווחות כאמור באזור הדרום) מגיעות היזמיות מתוך קושי עצום ומאבקים רבים. גם בתוך המגזר הבדווי ניתן היה לראות שיזמיות שפתחו עסקים זעירים (חלקן ניסו כמה סוגים של עסקים עד שהגיעו לעסק הנוכחי) עשו זאת בתמיכתה של המשפחה הגרעינית ולעתים גם המורחבת ולכן הגיעו אל היזמות בדרכים פשוטות יותר.

### **כיצד התנהלה הקמת היוזמה/הפעילות – מה הם השלבים?**

לשאלה זו לא ניתן היה לזקק תשובה אחידה. חלק מהמרואיינות גיבשו את הרעיונות ובנו את היזמות בתהליך איטי של ניסוי ותעייה ולימודים עד אשר הגיעו ליזמות בה הן מתבססות. חלקן בחרו להיכנס לעסקים קיימים (הכוונה בעיקר לעסקים משפחתיים) וחלקן פועלות בדרך איטית ורצופה להגשמת חלומות בני שנים רבות. מלבד זאת, ניתן לראות שחלק מהיזמיות שנבדקו נמצאו עדיין בשלבי הקמה וביסוס לעומת חלק אחר של יוזמות שנתפסות כמבוססות ואף עוברות לדור הבא של נשים במשפחה.

### *האם קיבלת תמיכה/גיבוי (מהמשפחה, מהסביבה)?*

אחת עשרה מתוך המרואיינות תיארו תמיכה בלתי מסויגת מהמשפחה, ולעומתן, תיארו שמונה מהמרואיינות הסתייגות במשפחה/בסביבה או חוסר עניין. יש לציין כי לנתון זה לא היה משתנה גאוגרפי, חברתי כלכלי או אחר. נראה שהעניין ביסודו הוא אישי. עם זאת מסתמן, כפי שצוין לעיל, שהאוכלוסייה הבדווית בדרום הארץ, כחברה, הערימה קשיים גדולים יותר על המרואיינות ולחצה אותן לאפיקים של הקמת עמותות.

### *מה הם הקשיים בהם נתקלת (בהקמת היוזמה/בניהול/בפעילות)?*

ארבע מרואיינות ציינו שלא נתקלו בקשיים. אחת ציינה קשיי הסתגלות. שלוש ציינו מחסור בכסף/משאבים. שש ציינו התנגדויות סביבתיות ומשפחתיות. אחת ציינה לבד מן המחסור בכסף גם קשיים בהשגת עבודה. שתיים ציינו קשיי הסתגלות והתנגדויות הסביבה. אחת ציינה התנגדות סביבתית חזקה ביותר ואחת תיארה קשיי אלימות, לצד מחסור במשאבים ובעיות אחרות.

### *מה הם הקשיים בהם את נתקלת היום?*

תשע מרואיינות ציינו שאין כיום בעיות (גם מי שדיווחה על עייפות). אחת כבר אינה מכהנת באותו תפקיד. אחרת דיווחה על קושי, בעיקר כספי, להוציא לאור את ספר השירים שלה. אחת ציינה בעיות של עבודה וכסף. אחת הצביעה על גילויי גזענות כלפיה וכלפיי משפחתה (ילדיה) כי היא צפונית, ועל כך שילדיה אינם מצייתים לה כי פינקה אותם. ארבע מרואיינות העלו בעיה של קושי כספי, עוד מרואיינת הסבירה כי חסרה עדיין לגיטימציה לנשים להיות חלק מהציבור ולעסוק בפוליטיקה וכי לדעתה הגברים אינם רוצים לאפשר התעוררות של נשים (מבחינת זכויות, השכלה, ועוד). בנושא ההתארגנות הנשית טענה אחת מהמרואיינות כי עיקר הקושי הינו כספי. לדעתה אין בעיות בארגון, אולם יש לעתים בעיות בין השותפות ליוזמה. היא גם מרבה לדאוג ונדרשת לתכנן קדימה כל העת. מרואיינת אחת לא ענתה.

### *האם היוזמה/הניהול/הפעילות רווחית?*

רוב המרואיינות ענו בחיוב וציינו שהן מרוויחות. חלקן ציינו שהדבר מסייע להן לכיסו חובותיהן, לפרנסתן ולקניות לבית, למשפחה ולעצמן. חלקן טענו שהיוזמה לא רווחית או שציינו שלא מדובר בכסף רב.



### **עד כמה היוזמה/הניהול/הפעילות תורם/ת לכלכלת המשפחה?**

לרוב הנשים הכסף תורם, אם לעצמן ואם לפרנסת המשפחה ולטיפול בילדים.

### **מהו יחס המשפחה (גרעינית ומורחבת) ליוזמה/לניהול/לפעילות?**

רוב הנשים נהנו מגיבוי ומתמיכה של המשפחה (ילדים, הורים, בעל). שתיים מהן התמודדו עם הורי הבעל שלא תמכו בהתחלה. אחרת דיווחה כי בעלה נותר אדיש – לא תמך ולא מנע ("לא עניין אותי").

### **מהו יחס הסביבה ליוזמה/לניהול/לפעילות?**

רוב המרואיינות טענו שזכו לתגובות חיוביות מהסביבה ושנשים רבות בסביבתן עובדות ומפרנסות. לדעתן גם אם קיימת התנגדות – היא פוחתת. מי שבעיקר נתקלו בקשיים היו ארבע נשים, מתוכן שלוש בדויות, שדיברו על קשיי הפרעה מצד החברה שכללו אימונים וגילויי אלימות.

### **כיצד היוזמה/הניהול/הפעילות השפיעה ומשפיעה על חיי המשפחה?**

מתוך המרואיינות הנשואות חמש ענו שהיוזמה לא משפיעה על חייהן. ארבע טענו שניכרת השפעה בכך שיש להן פחות זמן להקדיש לילדיהם ולמשפחה, וגוברים הדאגות והמתחים. אחת ענתה שתלונות מגיעות עד להוריה. אחרת אמרה שכך היא דווקא יותר עם הילדים. אחת אמרה שזה "פתח את הראש" של בעלה ואפשר לה לנסוע להרבה מקומות ולהכיר הרבה אנשים.

### **מהי תרומתו של בעלך – ליוזמה/לעבודתך, לטיפול במשפחה?**

אצל רב הנשים הבעל עוזר בטיפול בילדים, בניקיון הבית ובמטלות נוספות. מקצת הבעלים עוזרים גם בעבודה: מייעצים אם האישה מתקשה, מסייעים בסידורים לעסק, בבחירת מוצרים, בהגשה, ובניהול. אחת מהמרואיינות טענה שהעזרה תלויה באופי הבעל, ושעדיין מקובל שהאישה נושאת בכל עול משק הבית נוסף על עבודתה. אחרת ציינה שבעלה לא ממש מסייע לה. אחד הבעלים שלא רצה שאשתו תתקדם לא עזר לה.

### **כיצד הילדים והטיפול בהם השפיעו על היוזמה/הניהול/הפעילות?**

מתוך המרואיינות שהשאלה רלוונטית להן (נשואות ואמהות לילדים קטנים המצריכים טיפול) שש נשים טענו שנושא הילדים והטיפול בהם לא השליך על עבודתן. אחת מהן

משאירה את הילדים עם אימה עד סיום עבודתה (כך שניתן להסיק מכך שאין השפעה). עוד מרואיינת אמרה שהיא ארגנה את זמנה כך שילדיה מטופלים במסגרת בזמן שהיא מתפנה לעיסוקיה. אחת אמרה שהילדים אוהבים את היוזמה ועוזרים והם חלק מהעבודה. שלוש מהמרואיינות סברו שיש השפעה. אחת אמרה שלמרות הקושי היא מגיעה הביתה בשעה שהילדים מגיעים הביתה. השנייה אמרה שכשיש בעיה בבית היא קצת מזלזלת בעבודה, והשלישית, שמגיעה יותר מאוחר הביתה טענה שידעה שבתה הקטנה תיפגע ולכן סידרה לה צהרון.

### *כיצד היוזמה/הניהול/הפעילות השפיעה ומשפיעה על קבלת החלטות בחיך (למשל מבחינת מספר ילדים, מקום מגורים)?*

רב הנשים טענו שהפעילות השפיעה על חייהן ועל קבלת החלטות בחייהן. שלוש אמרו שאינן יכולות לנסוע או לטייל. חלק מהמרואיינות אמרו שהעיסוק שינה את הגישה שלהן. בין אלו אחת ציינה כי הפעילות סייעה לה להתמודד עם בעיות בחברה, לעזור לאנשים ולהכיר אנשים המוקירים לה תודה. אחרת מאמינה בהתנדבות, בחזון ובשינוי חברתי. אחת מונעת על-ידי הרצון לעזור לנשים שלא מודעות לזכויותיהן. שתיים תיארו שינוי בעקבות הפעילות הקשור לילדים. אחת מהן נתנה את בנה הקטן לאחותה שתטפל בו במשך היום והשנייה שמה את בתה הקטנה בצהרון, מה שלא עשתה עם הילדים האחרים. אחת הלכה לעבודה שיש בה מרכיב חברתי משמעותי, היא לא המשיכה בלימודיה לסטאז' או דוקטורט אולם השקיעה בקריירה ולא בהקמת משפחה. שש מרואיינות טענו שלא הייתה השפעה.

### *כיצד השפיעה היוזמה/הניהול/הפעילות על מעמדך בקרב המשפחה (גרעינית ומורחבת)?*

15 מהמרואיינות תיארו שינוי במעמדן או בדרך בה המשפחה או הסביבה בוחנות אותן. 11 תיארו שינוי לטובה. בין נקודות השינוי שצוינו על-ידי המרואיינות: עליית מעמדן בכפר ובמשפחה (פתרון בעיות במשפחה), תחושת גאווה על הצלחתן, יחס של כבוד לתפקידן, יחס אחר, תפיסתן כמסייעות לבעל בכלכלת המשפחה, עלייה בערכן ובחשיבותן, מכירים אותן ושולחים אליהן לקוחות. שלוש ציינו שהשינוי הוא גם או רק לרעה. כאן הועלו הנקודות הבאות: מסתכלים עליהן בעין לא יפה, לחץ של משפחת הבעל להינשא לאישה אחרת כי זו עסוקה ולא מביאה מספיק ילדים. אחת מהמרואיינות מתארת את משפחת בעלה כמשפחה טובה אך סגורה שלא תומכת בלימודים ובהתפתחות האישה. לעתים הייתה צריכה גם לשכנע את בעלה לתמוך בפעילויות של הילדים. שלוש טענו שאין השפעה. אחת אמרה שאינה מרגישה בשינויים אבל הבחינה

שמעודדים אותה להמשיך. אחרת אמרה שמשפחתה גאה בה, אך בני המשפחה אינם שמחים על כך שאינם יכולים לעזור לה לעבוד, וחרף הישגיה היא אינה מסתכלת על אנשים מלמעלה. מרואיינת אחת לא ענתה על השאלה.

### **האם תרצי לראות את בנותייך ממשיכות בדרכך – בניהול/בפעילות כלשהי או בהקמת יוזמה משלהן?**

כולן טענו שתמצנה לראות את בנותיהן/קרובות משפחתן/עוד נשים לומדות, עובדות, מצליחות ופעילות אפילו יותר מהן. חלקן אמרו שהן מעודדות ודוחפות אותן. שלוש מהמרואיינות מעדיפות שהבנות יעבדו בעבודה שונה משלהן.

## **פרק רביעי**

### **נשים עצמאיות/יזמיות שאלות כלליות בנושא**

#### **האם את מכירה עוד נשים מנהלות/יזמיות/בעלות נכסים? אנה פרטי**

רוב המרואיינות מכירות נשים מנהלות/בעלות עסק או נכס/יזמיות. יצוין כי נשים מן הדרום הצביעו על נשים מתחום הקוסמטיקה, הספרות, העיצוב, התפירה, האריגה, על בעלת חנות פרחים, צלמת חתונות, משוררת, ציירת, מתמחה בעבודות יד (כריות, מזרונים), בעלת חנות מכולת ופעילות בעמותות נשים. לעומתן, נשים מאזור ירושלים הזכירו נשים מתחומים שונים כגון: מנהלות מוסדות חינוך ועובדות במינהל החינוכי, בעלות עסקים קטנים (מספרה, חנות), משפחתונים, רופאות, מרצות, פסיכולוגיות, מנהלת ארגון נשים נגד אלימות, ספרית, קונדיטורית, מורה. הוזכרה בעלת מפעל תמרקים מן הצפון ואף הוזכרו בדוויות שעוסקות בקוסמטיקה, צורפות, אירוח ובישול. באחד הכפרים באזור ירושלים טענו המרואיינות שרוב בעלי הנכסים והיוזמות בכפר הם גברים והן מכירות רק אחת את רעותה, ושהנשים החיצוניות מגיעות לכפר לצורך עבודתן הספציפית (קוסמטיקאיות, ספריות וכדומה) כך שאין היכרות עם נשים יזמיות אחרות על בסיס יום יומי.

#### **מהו היקף התופעה (שכיחותן באוכלוסייה)?**

רוב הנשים טענו שהתופעה גדלה ושהיום יותר ויותר נשים יוזמות או מנהלות עסקים שונים. יש מי שאמרו שאין (עדיין) הרבה. אחת המרואיינות מסביבות ירושלים ציינה שבכפר יש פחות נשים יזמיות ובעמדות ניהול מאשר בכפרים הסמוכים.

*מהם מאפייני הנשים היזמיות/בעלות נכסים/מנהלות (למשל מבחינת השכלה, מקום מגורים, מספר ילדים, סביבת מגורים)?*

חלק מהתשובות עסקו במניע הפנימי ובתכונות האופי הנדרשות – אופי חזק, כריזמה, יודעות מה הן רוצות, כוח רצון, ביטחון עצמי, מוטיבציה, תקווה לחיים. חלק מהתשובות עסקו במעגל החיצוני ובהתמודדות עם הסביבה – משפחה תומכת, מעמד מבוסס, לא מעניין אותה מה קורה סביבה, יכולת להתמודד עם הסביבה, הובלה חברתית, עצמאיות עם "מילה" [הכוונה לאומץ ויכולת לעמוד בדיבורה]. חלק מהתשובות נדרשו ליחסים בתוך המשפחה וציינו תכונות כמו שליטה וכבוד בבית.

נושא ההשכלה כמרכיב משמעותי בתכונות או בכלים הנדרשים לנשים יזמיות שב ועלה מספר פעמים. רק אחת מהמראיינות הזכירה סיבה חברתית פשוטה – קנאה: "אם מישהי רואה אחרת עושה אז גם היא רוצה..."

*מהו יחס המשפחה והחברה באופן כללי?*

רוב הנשים טענו שבשנים האחרונות בני המשפחה התרגלו ליזמות נשים והיום היחס יותר חיובי, ומלבד זאת ישנה הערכה לעזרה הכלכלית. חלק מהנשים ענו שעדיין ניטש ויכוח בין תומכים ומתנגדים לתופעה. חלק מהמראיינות, הן מאזור הדרום הן מאזור ירושלים, אף טענו שיחס המשפחה והחברה לנשים יזמיות תלוי במקום המגורים.

*האם קיימים הבדלים בהיקף התופעה בין אזורים/כפרים/ערים שונים?*

מבין תושבות כפרי אזור ירושלים רוב המראיינות טענו שבעיר גדול יותר מספרן של הנשים העובדות, שהן יותר חופשיות, ופתוחות בפניהן אפשרויות וחברה אחרות ושהכפר יותר מגביל.

אחת המראיינות טענה שהדבר תלוי במידת התמיכה של המשפחה ולא תלוי בהבדל בין האזורים.

מבין תושבות אזור הדרום ציינו רוב המראיינות את ההבדל בין הערים הבדויות רהט ולקיה בהן יש יותר אפשרות לנשים ליזום, להוביל ולהתקדם לעמדות ניהול מאשר ביישובי הבדוים האחרים באזור (בעיקר בהשוואה ליישובים הלא מוכרים). חלקן טענו שבצפון יש יותר אפשרויות לנשים ליזום באופן דומה. שתיים מהמראיינות טענו שאין הבדלים ממשיים בין אזורי/צורות יישוב ושיש מגמת התפתחות בנושא באופן כללי.

## **מה דעתך על נושא היזמות, בעלות על נכסים וניהול בקרב נשים?**

כל המרואיינות ציינו שהן מעודדות את ותומכות בהתקדמות האישה, בלימודים ובעבודה. רובן ציינו שאישה עצמאית יותר תורמת יותר לכלכלת המשפחה ושנשים שמעסיקות את עצמן זוכות ליחס של כבוד כלפיהן מן הסביבה. כולן מקוות שיותר ויותר נשים יתקדמו, ירכשו השכלה ומקצוע. יצוין שאחת המרואיינות עודדה אמנם את התופעה ככלל אך הצביעה על כך שלא כל תחום יאה לעיסוקן של נשים.

### **פרק חמישי**

## **רכוש וניהול פיננסי של המשפחה ושל האישה (אם יש בנפרד)**

בפרק זה נעשה ניסיון לבדוק את תפיסות המרואיינות לגבי הניהול הפיננסי של המערכת המשפחתית. במסגרת זו נבדקו התפיסות לגבי המוהר, הסכמי הנישואין וכדומה, השימוש הסדיר בחשבון בנק, אמצעי תשלום שונים ומידת העצמאות של האישה בשימוש באמצעים אלו. כמו כן נעשה ניסיון לבדוק את המשמעויות החברתיות של היזמות העסקית על הרקע החברתי המסורתי (המשפחה המורחבת, השינויים במעמד האישה בעשורים האחרונים וכדומה).

נראה כי אחת הבעיות המובנות שעלתה במהלך הראיונות היא ההבדל בין נכסים הדורשים רישום בעלות שמי על פי חוקי המדינה (רכב ונכסי דלא נייד), לעומת שאר הרכוש (תכולת בית) שלמעשה איננו מצריך רישום והבעלות עליו נתונה במידה רבה לפרשנות אישית. בשאלות שהוצגו ניתן היה לראות את סממני השינוי הגדול בתוך החברה.

## **מה הביא עימו כל צד לנישואין?**

מהראיונות עולה כי ברוב המקרים הבעל סיפק את הבית ולפחות חלק מתכולתו. משפחת האישה הביאה ברוב המקרים את כל תכולת הבית, או חלק ממנה, כגון מוצרי חשמל, ריהוט, כלי מטבח, בגדים. שתיים מהמרואיינות לא הביאו דבר.

## **מי הבעלים הרשמיים של הרכוש שהביא עימו כל צד, את או בעלך?**

אצל חלק מהנשים נרשם הרכוש על-שם הבעל. חלקן ציינו שהרכוש היה בהתחלה על שמו ולאחר מכן השתנה בהדרגה. חלק מהמרואיינות ציינו שהרכוש רשום על שם שני

בני הזוג (אחת המרואיינות ציינה שהמכונית נרשמה על שם הבן). שתיים מתוך המרואיינות טענו שהרכוש שהאישה קונה נרשם על שמה והרכוש שהבעל קונה על שמו. כמה נשים טענו שבתא המשפחתי שלהן לא נודעה כל חשיבות לרישום הרכוש. במקרים אלו היו הבית והמגרש רשומים על שם שניהם והרכב על שם האישה. הסיבה למנהג זה אינה ברורה. אחת הנשים מאזור הדרום טענה שבתחילה לא הנהיגו רישום מסודר של הרכוש והיום הבית, תכולתו והרכב רשומים על שמה. היא הוסיפה גם שהיא ובעלה חתמו על חוזה. אחת הנשים טענה "לא ממש חשוב אצלנו, לא חושבים על זה כשמתחתנים, רק כשקורה משהו...". אחת המרואיינות טענה שהבית והתכולה על שמה, אחת המרואיינות (מאזור הדרום) טענה שכשנישאה היה כל הרכוש רשום על שם הבעל, כיום הבית רשום על שם שניהם.

### *על-שם מי הרכוש שנצבר במשך שנות הנישואין?*

התשובות לסעיף זה בשאלון היו מגוונות: אצל חלק מהמרואיינות, הרכוש שנצבר רשום על-שם הבעל. שלוש מהמרואיינות דיווחו כי הרכוש רשום על-שם שני בני הזוג, כשאחת מהן ציינה שבהתחלה הרכוש היה רשום על-שם הבעל וכיום הוא רשום על-שם שניהם. שתיים מהמרואיינות דיווחו כי הרכוש רשום על שמן, כשאחת מהן ציינה שהדבר נבע משיקולים חיצוניים שונים (ריב משפחתי, בעיות מיסוי וכדומה). אחת מהמרואיינות דיווחה כי אין רישום מסודר של הרכוש ("לא רושמים אצלנו, זה ביחד"). מרואיינת אחת ציינה שהבית רשום על-שם שני בני הזוג ושאר הרכוש שהיא קנתה רשום על שמה; מרואיינת אחרת ציינה כי הרכב רשום על שמה, הבית רשום באופן שוויוני על-שם שניהם, והעסק רשום על-שם בעלה. אחת המרואיינות דיווחה כי במקרה הגירושין שלה לא היה רישום. היה הסכם מחוץ לבית הדין השרעי ובעלה לקח את כל הרכוש. על-פי מרואיינת זו תלוי מי קונה ועל-שם מי רוצים לרשום (אפשר על שם הילדים); מרואיינת אחת סיפרה כי הרכב רשום על-שם בעלה ואילו חלק ניכר מתכולת הבית (מקרר, סלון, וידאו רשומים על שמה). רק אצל מרואיינת אחת הרכוש רשום על-שם מי שקנה אותו. יש לציין שלא ניתן היה להבחין במשתנים גאוגרפיים בתשובות לשאלה זו.

### *האם יש בבעלותך רכוש/נכסים שהם על שמך בלבד?*

שש מהמרואיינות דיווחו כי אין רכוש או נכס על שמן בלבד. שלוש מהמרואיינות דיווחו כי הרכב רשום או שהיה רשום על שמן (אחת גרושה). אצל ארבע מהמרואיינות חלק או כל הרכוש שבתוך הבית רשום על שמן. רכוש זה מתבטא למשל בריהוט, מוצרי חשמל וכדומה. שלוש מרואיינות דיווחו כי בית הוריהן בו הם מתגוררים רשום על שמן. אחת מהן ציינה שהסיבה לכך היא כדי שאחיה לא ייקחו אותו. שלוש מהמרואיינות דיווחו כי

כל הרכוש רשום על שמו, כשאחת ציינה כי הקומה השנייה בבית שבנה בעלה הייתה שלה. כשחזרו לחיות ביחד ערכו הסכם אצל עורך דין והעבירו את כל הנכסים על שמה. אחת מהמרואיינות דיווחה כי הרכוש שלהם על שמה כיוון שהיא במצב של אפוטורפוסות על בעלה (רק הרכב על שמו). מרואיינת אחת ציינה כי העסק והרכב רשומים על שמה. בתשובות לשאלה זו לא ניתן היה לנתח משתנה גאוגרפי מובהק אך ניתן היה לזהות את החשש ממאבקי ירושה בכך שאחת המרואיינות ציינה שבית ההורים על שמה כדי למנוע מצב של נישולה מהירושה, זאת בהמשך לתיאורים שהובאו לעיל על נשים לא נשואות ומעמדן הכלכלי.

### ***בבעלות מי הכסף שאת מרוויחה מעבודתך?***

13 מרואיינות דיווחו שהכסף שהן מרוויחות בבעלותן ונכנס לחשבונן ומשמש לכיסוי הוצאות המשפחה. שתיים מהמרואיינות דיווחו כי הכסף אמנם שלהן, אבל מופקד בחשבון המשותף. עוד שתיים העידו כי הכסף עובר לחשבון המשותף באופן מלא. אצל אחת המרואיינות שימש הכסף לקניית מגרש (שבעלה לקח בגירושין). היום מגיע הכסף ישירות אליה ומשמש לפרנסת הילדים.

פרט מעניין ציינה מרואיינת אחרת, פעילה בעמותה להעצמת נשים, והוא שאין די בכסף מרוויחה לפרנסתה והיא ממשיכה להסתמך על הוריה. ניתן להבחין שגם כשהאישה מתפקדת כיחידה כלכלית נפרדת בתא המשפחתי, נועד לה תפקיד ברור להוצאות המשפחה.

### ***מה השימוש שנעשה בכסף אותו את מרוויחה?***

התשובות העיקריות היו קניית דברים לבית וילידים ובכלל זה ניתן למנות הוצאות על בגדים, חינוך, וכן תשלום חשבונות, שיפוץ הבית והוצאות שוטפות. חלק מהמרואיינות טענו שהכסף נועד "בשבילך" וביניהן ניתן להזכיר גם שתיים שהכסף מממן את לימודיהן. מרואיינת אחת שאינה נשואה, מוציאה את עיקר הכסף על הוצאות שוטפות שבכללן לימודים באוניברסיטה, מזון ושתייה, מוניות וכדומה.

### ***מי מקבל החלטות הקשורות לעניינים פיננסיים במשפחה?***

שש מהמרואיינות דיווחו שכזוג הם מתייעצים זה עם זה בנוגע לעניינים פיננסיים. שתיים מהמרואיינות דיווחו שהן מחליטות. שתיים מהמרואיינות מחליטות לגבי דברים קטנים יחסית אך החלטות בדבר הוצאות גדולות הן נחלתו הבלעדית של הבעל. אחת המרואיינות דיווחה שההוצאות מתחלקות באופן שווה למדי ברמת ההחלטה אם כי

בעלה מעדיף שהיא תקנה לבד ולא תתייעץ איתו ("בעלי אומר שאקח את הכסף ואעזוב אותו בשקט").

אצל אחת המרואיינות מתייעץ איתה בעלה על הוצאות חשובות אך ההחלטה הסופית היא שלו;

אצל שלוש מרואיינות העצמאות הכלכלית היא מצומצמת, הן ברמת ההחלטה הן ברמת הקנייה עצמה.

### **האם לך ולבעלך חשבון הוצאות משותף?**

בשאלה זו, התייחסו התשובות לחשבון בנק משותף.

לתשע מהמרואיינות חשבונות נפרדים בדרגות עצמאות שונות – מחשבונות בנק נפרדים לחלוטין, דרך חשבונות עם יפוי כוח הדדי, חשבונות נפרדים וחשבון משותף וחשבונות נפרדים כשהבעל מעביר לחשבון האישה כסף מחשבונו. ארבע מתוך המרואיינות מנהלות חשבון משותף (שתיים נכללו גם בסעיף הקודם) כאשר לאחת יש שני חשבונות משותפים. רק אחת מתוך הנשים הנשואות או הגרושות לא ניהלה חשבון אישי כלשהו אלא רק על שם בעלה.

### **האם השימוש בחשבון ההוצאות מצריך את הסכמתו של הבעל?**

שתיים מהמרואיינות לא מיידעות את בעליהן או מבקשות את הסכמתם. מרואינת אחת ציינה שגם בעלה לא מעדכן אותה בהוצאות הכספיות (ברשותם חשבון משותף). שלוש מרואיינות מעדכנות את בן הזוג רק בקניות גדולות. שלוש מרואיינות מעדכנות את בני זוגן באופן שוטף ואחת משתמשת בחשבון שלה באופן שוטף. עוד קיימים מצבים בהם אין לאישה שליטה בפועל על ההוצאות והן נעשות רק על ידי בן הזוג.

### **אם אין חשבון הוצאות משותף – האם בעלך מקציב לך סכום כסף?**

במקרה זה הפרטים חסרים מאד. רק שתיים מבין המרואיינות ענו על שאלה זו באופן מפורש.

אחת מהמרואיינות העבירה לבעלה רשימה קניות (כשגרו בעיר דרומית מעורבת גדולה הייתה קונה לבד). לשנייה מעביר הבעל כסף מהמשכורת שלו אם כי יש לה גם כסף משלה.



### **לאילו שימושים מוקצב הכסף?**

אחת מהמרוויינות השיבה כי היא עורכת קניות, לילדים, לתשלום חשמל (ראו אף לעיל בשאלה על אישור להוצאת כספים).

### **האם יש ברשותך כרטיס אשראי? פנקס המחאות?**

לרוב המוחלט של הנשים יש כרטיס אשראי או פנקס המחאות או שניהם. במקרה זה אין חלוקה ברורה בין מי שיש להן חשבון משותף או נפרד. מקצת מן הנשים הגרושות פיתחו את אמצעי התשלום האלה רק אחרי הגירושין. שלוש מתוך המרוויינות ויתרו על כרטיסי האשראי כצעד למניעת בזבז כספים. רק לשתיים מתוך המרוויינות אין ולא היה כל אמצעי תשלום מסוג זה.

### **האם השימוש בכרטיס האשראי חופשי או מותנה בהסכמת הבעל או עדכונו?**

רוב הנשים הנשואות שרואיינו מעדכנות את הבעל בשימוש בכרטיס האשראי, ארבע מתוכן אינן מעדכנות כלל לגבי ההוצאות באמצעי התשלום.

### **האם בעלך מעדכן אותך ומראה לך מה הוא קונה? האם הוא מבקש את רשותך?**

אצל שבע מהמרוויינות הבעל מעדכן מה הוא קונה (אצל שתיים מתוכן לא באופן שוטף).

אצל חמש מהמרוויינות הבעל איננו מעדכן, יש לציין שלרובן חשבונות נפרדים. אחת המרוויינות אמרה שהיא קונה, משלמת ומנהלת חשבונות בצורה נפרדת לחלוטין מבעלה.

## פרק שישי

רכוש וניהול פיננסי של המשפחה ושל האישה (אם יש בנפרד) -  
שאלות כלליות בנושא

*מהי חשיבות המוהר (תשלום העובר ממשפחת החתן למשפחת הכלה) כמקור לרכוש (בעבר שימש לרכישת עיזים, קרקע)?*

על פי רוב מוחלט של המרואיינות כל נושא המוהר עובר שינויים ניכרים מביטול מוחלט ועד לכרסום יחסי בקרנו של המנהג. עם זאת, על-פי מקצתן, המנהג עדיין משמעותי כיום, והמוהר נקוב בסכום כסף בעל ערך ממשי. רוב המרואיינות טענו שהאישה קונה עם המוהר דברים לעצמה או/וגם לבית. שבע מהמרואיינות הדגישו שהמוהר הוא של האישה ואף מעניק לה כוח, עצמאות וכבוד. חלקן ציינו שלא מדובר בכסף רב (בעב היה נהוג יותר) ולכן הדבר אינו מאוד משמעותי. הסכומים שצוינו בפנינו נקובים בדולרים ונעים בין \$2000-\$4000 דולר אמריקאי. תופעה מעניינת נצפתה אצל שתיים מהמרואיינות שאמרו שבקרב זוגות צעירים ניתן סכום סמלי של שקל אחד בלבד, וחלק מהזוגות עורכים הסכם אצל עורך דין.

*מהו היקף מנהג המוהר ואופיו כיום*

רוב הנשים ציינו שמנהג המוהר עדיין רווח אם כי בעיקר בחלקים הפריפריים של החברה. בחלק מהמקומות לא מדובר עוד בסכום כסף נקוב אלא בקניות עבור האישה (בעיקר מחוץ לגבולות המדינה).

*מהי חשיבות הנדוניה (תשלום הניתן בכסף או במתנות על-ידי משפחת הכלה לחתן, או לשני בני הזוג יחד) כמקור לרכוש?*

מדברי המרואיינות עולה כי מדובר בעיקר במוצרי חשמל, רהיטים, מצעים, ביגוד, מזרונים ותכשיטים. מה שעולה במפורש אצל שתיים מהמרואיינות, ובמרוםז מאחרות, הנו טשטוש הגבולות הכללי שגורם לכך שמשפחת הכלה מסייעת לזוג הצעיר בלי הגדרות רשמיות של נדוניה וכדומה ובהתאם ליכולתה הכלכלית. חלק מהמרואיינות ציינו שדווקא הנדוניה מסייעת לאישה לבנות לה בסיס כלכלי יציב לאחר גירושין.

## *מהו היקף מנהג הנדוניה כיום?*

רוב הנשים ציינו שמנהג הנדוניה עדיין רווח אך רובן מדווחות על שינויי מגמה בשני משתנים בסיסיים. הראשון שבהם הנו המשתנה החברתי המושפע מהמנהגים ביישוב המסוים. השני הנו המשתנה הכלכלי המותנה ביכולות ההורים ובמצב הכלכלי. חלק מהמרוויינות מדווחות על אזורים בארץ בהם נהוג שהכלה מביאה למשק הבית את כל מכשירי החשמל (יותר בצפון הארץ), ואילו יש אזורים שבהם המנהג הולך ונעלם (אזור ירושלים).

## *האם התפוררות החמולה (אשר השפיעה על הכלכלה של המשפחה הגרעינית) העלתה את רמת השליטה של האישה ברכוש?*

רוב המרוויינות הסכימו שהתפוררות שלטון החמולה העלתה את רמת השליטה של האישה ברכוש. הטענה העיקרית שהועלתה על ידן היא שהאישה חזקה יותר, עצמאית ובעלת דעה ובעלת רכוש ושמשפחת הבעל אינה מתערבת. אחת המרוויינות ציינה שיש עדיין משפחות שבהן משפחת הבעל מתערבת אך זה תלוי באישה ועד כמה בעלה הוא חזק. אחת המרוויינות ציינה שבעבר, במסגרת הנישואין, האינטרס המשפחתי היה שרכושה לא ייצא מתחומיה, אבל היום האישה חזקה ומשכילה יותר, בהחלט יכולה להתנגד לנישואין שהיא איננה רוצה בהם, ויש לה שליטה ברכוש. אחת המרוויינות ציינה שהחוק האזרחי במדינה שיפר את מצבן והעניק לאישה כוח. מרוויינת אחרת טענה שגם העלייה ברמת חיים והשינוי במצב הכלכלי השפיעו על עוצמתה של האישה.

יש לציין שבשאלה זו יצאנו מתוך הנחה מובלעת שמוסד החמולה, שתואר בהרחבה על ידי כהן, רוזנפלד ואחרים, נמצא במגמת התפוררות. הנחה זו אוששה באופן ברור על ידי המרוויינות.

## *כיצד השפיעה הכלכלה המודרנית ויציאת האישה לעבודה על חלקה ברכוש המשפחתי ועל רווחיה מעבודתה (בעבר – עבודה בשדה, בהשוואה להווה)?*

כל המרוויינות הסכימו שהאישה עצמאית וחופשייה יותר מבעבר, יש לה יותר רכוש, היא אינה צריכה לבקש את רשות בעלה לפעילות, אלא הופכת לשותפה מלאה בעלת מעמד ותפקיד בבית וברכוש. בעבר, העבודה בבית ובחקלאות הפכו את האישה לשותפה פסיבית בלבד, בעוד שכיום, העובדה שהאישה נושאת בעול הפרנסה בצורה אקטיבית משנה את התמונה.

## *מה דעתך על הנושא של נדוניה ומוהר?*

תשע מהמרואיינות טענו שיש להשאיר את מנהגי הנדוניה והמוהר. עם זאת, חלקן מצדדות במנהג לאו דווקא מסיבות ישירות אלא מן ההיבט של שמירה על המסורת ועל מנהגי הדת. מקצתן מציינות שמנהגים אלה עומדים להיעלם ושהכוון החלופי הוא מנהגים הדומים למנהגי הנישואין במגזר היהודי: שותפות בבניין הבית, הסכמים משפטיים, סיוע של המשפחה בצורה ספציפית ולא על פי קודים קבועים של מנהג.

יש לציין שני נתונים חשובים שעלו מתוך הראיונות: האחד, ניתן היה לראות התפלגות כללית (עם יוצאים מן הכלל כמובן) בין המרואיינות הצעירות יותר שרואות במנהגים אלה אנכרוניזם וארכאיות שמעוררים גם תחושה של סחר באישה. שתיים מהמרואיינות דיברו בפירוש על הצורך לעבור להסכמים משפטיים ולחיי שיתוף מלאים בין בני הזוג שאכן ישקפו שוויון ושיתוף, ושאר המתנגדות למנהגים אלו העלו זאת במובלע. לעומתן, המבוגרות יותר רואות במנהגים אלו סיוע כלכלי וגם פתח לעצמאות. לבד מכך, עלה גם הצורך לשמר את המנהגים, הדת והמסורת ולכבדם.

שתיים מהמרואיינות העלו עוד נקודה בזכות שימור מנהג הנדוניה דווקא מנקודת ראות של הבעל, שנדרש להשקיע סכומים גדולים בבניית בית המשפחה, והנדוניה מקלה במידת מה את העול הזה.

## *מה היה מצב הנשים (מבחינת יזמות, בעלות על רכוש ונכסים) בדור של אימך ובהשוואה אלייך ולדור של בנותייך?*

רוב הנשים ציינו שינוי לטובה במעמד האישה – יוצאת לעבוד, לוקחת אחריות, העולם מתקדם, יותר מודרני – יש אינטרנט ופקס. כל אישה עובדת היא עצמאית, יכולה ללמוד, מביעה את דעתה ("בעבר הבעל היה קובע הכול"). לדעתן, כיום יש לאישה יותר ביטחון עצמי, ראש פתוח, שאיפה להתקדמות, והיא יכולה לבחור חתן. פעם הייתה האישה עובדת בשטח בחקלאות, בייצור גבינות, במשק הבית והיום היא יכולה לעבוד בהתאם לנטיית לבה. בהווה יש לנשים רכוש, ואורח המחשבה שלהן השתנה.

באשר לבנות, הרי שהיום האימהות והורים בכלל מעודדים את הבנות ללמוד ולהתקדם. האימהות, גם אם אינן משכילות, מעוררות במתרחש הודות לאמצעי התקשורת, רואות את ההתקדמות ורוצות בה עבור בנותיהן. אחת המרואיינות ציינה שזה גם תלוי במצב הכלכלי (אימה ניסתה לשפר את מצבם על-ידי יזמות שונות). אחרת ציינה שלמעבר מהכפר לעיר יש היבטים חיוביים ושליילים. מצד אחד המבוגרות לא מוצאות עבודה/תעסוקה אך מן הצד האחר יש להן זמן ליטול חלק בחוגים ובפעילויות. עניין היזמות השתנה אמנם, אך עדיין פתוחות יותר הזדמנויות בפני הגברים. מרואיינת אחרת

שמוצאה מאזור ירושלים קבלה על השינויים העוברים על הנשים באומרה כי "האישה היום אולי עצמאית אבל היא לא עשתה כלום ממה שסבתא שלה עשתה". מרואיינת אחרת, במוצאה מאזור המרכז ומתגוררת בדרום, הוסיפה שמעמד האישה נותר כשהיה, אך שונה מבחינת השליטה. לדעתה, בעבר הייתה האישה חלק ממצב כלכלי ופוליטי, קצרה הכול בידיה ושלטה בילדיה, ואילו היום היא בקושי משתלטת על העסק ובעלה וילדיה לא עוזרים (מפונקים).

## הערות

שתי הערות ספציפיות שעלו במהלך הריאיון היו סיפורה האישי של אחת הנשים שדחתה הצעת נישואין של בחור בן גילה מכיוון שרצתה לצאת ללימודים. עוד הערה שעלתה מאחת המרואיינות הייתה סיפורן של שתי נשים מכפרה שביקשו לעבוד בסניף "מקדונלדס" הקרוב. בעבר הייתה זוכה בקשה כזו להתנגדות המשפחה, לגיוני חברתי ולגילויי אלימות מצד הגברים בכפר ואילו היום עובר הנושא תוך גיבוי המשפחה ובקבלה ברורה של החברה בכפר.

## סיכום

במחקר זה נעשה ניסיון לבדוק עמדות ותפיסות של נשים בעמדות יוזמה וניהול של מערכת הרכוש הנשי – צבירת רכוש, ירושתו ואחזקתו. במסגרת המחקר נבדקו גם הכלים הפיננסיים העומדים לרשות נשים אלו ומרכיבים של שיתוף ואחריות הנשים במסגרת המערכת הפיננסית המשפחתית. מעבר לכך העלה המחקר התייחסות למרכיב הגאוגרפי וניסיון לנתח את ממצאי 19 הראיונות שנערכו על פי מקום המגורים של האישה, ולהשוות בין אזור ירושלים לאזור הדרום, ובין נשים כפריות לנשים בדוויות.

ניתן לזהות כמה תופעות עיקריות העולות מן המחקר. אלו מעניינות כשלעצמן אם כי, מאחר שמדובר ב-19 ראיונות בלבד, מוקדם להשליך מתוכן על מגמות כלליות באוכלוסיות שנבדקו. עם זאת יעשה בפסקאות הבאות ניסיון להכללה כדי להגיע למסקנות ראשוניות.

### הנתונים האישיים

מתוך 19 הנשים המוסלמיות בגילאים 20-50 המרואיינות במחקר זה היו 42% מכפרים באזור ירושלים, 53% בדוויות מערים בנגב ו-5% כפריות מהצפון המתגוררות כיום בערים בנגב. שתיים-עשרה מתוכן היו נשואות, ארבע רווקות ושלוש גרושות.

בתחילת הריאיון האישי נשאלו פרטים ביחס למרואיינת, מצבה המשפחתי, השכלתה, פרטים על בני המשפחה (הורים, בן זוג, ילדים ועוד). נמצא כי ממוצע גיל הנישואין בקרב המרואיינות היה 19.5 שנים. זהו ממוצע נמוך בהשוואה לגיל הנישואין הממוצע לכלות מוסלמיות בישראל שהיה 22.3, ולכלות יהודיות 26.6 ב-2006 (שנתון סטטיסטי לישראל 2008, גיליון 3.6). גיל הנישואין של נשים בדוויות היה הנמוך ביותר, אחריו אזור ירושלים, והגיל הגבוה ביותר הינו של נשים מכפרי הצפון המתגוררות בנגב. גיל הנישואין עלה בהדרגה במקביל לעלייה ברמת ההשכלה. מלבד זאת ניתן לראות (אם כי לא במובהק במחקר זה) את המשכה של תופעת האנדוגמיות – נישואין בתוך המשפחה. מעמדה ועוצמתה של תופעה זו אינם ברורים לחלוטין מתוך המחקר ויש מקום להרחיב ולבדוק תופעה זו על רקע הטענות להתפוררות החמולה.

מספר הילדים הממוצע בקרב המרואיינות עמד על 4.3 ילדים לאישה (3.1 באזור ירושלים ו-5.5 באזור הדרום). שיעור הפריון הכולל במחוז ירושלים בשנת 2007 היה 3.98 ילדים בממוצע ובמחוז הדרום 3.21 (שנתון סטטיסטי לישראל 2008 גיליון 3.13). נראה כי שיעור הפריון הממוצע של המרואיינות היה גבוה מהממוצעים הכלליים במחוזותיהן, וכי השכלה תיכונית ועל-תיכונית לא הביאה להפחתה משמעותית של מספר הילדים.

מצאנו כי השכלתה של האישה היוותה את אחד הכלים החשובים ביותר המקנים לה יכולת להתמודד על הצד הטוב ביותר עם האתגרים הניצבים בפניה. ההשכלה, עולה מתוך המחקר, אינה רק כלי רציונלי אלא גם כלי רגשי המאפשר לאישה את תחושת ההעצמה. היא מהווה כלי לצורך ההתמודדות החברתית הנחוצה. יש לציין כי ניתן להבחין בשינוי הבין-דורי באופן מובהק: הנשים שרואיינו משכילות יותר מדור האימהות שלהן וקשת העיסוקים והאפשרויות שלהן רחבה יותר אפוא. הן גם מאחלות לבנותיהן התקדמות בתחום זה, ותומכות בכך בפועל.

רוב המרואיינות היו בעלות השכלה על-תיכונית. זו הייתה בעיקר בתחום מדעי-הרוח והחינוך, אך לא נמצא קשר בין הלימודים לאופי הפעילות של חלק מהמרואיינות. נמצא כי המרואיינות עסקו בניהול של מוסדות חינוך, ניהול עסקים, ו"יזמות עסקית". בקרב הנשים בדרום הארץ בלטה פעילות בעמותות ובארגוני נשים, ופעילות ציבורית ומפלגתית.

כמעט כל בני הזוג של המרואיינות, נשואות וגרושות, הם בעלי השכלה תיכונית ולחלקם השכלה על-תיכונית (כולל השכלה אקדמית), למעט שני בני זוג מאזור ירושלים שלהם אין השכלה תיכונית. ככלל, הופכת תמיכתם של בני הזוג באישה ובמעשיה לחשובה עד חיונית לסיכויי הצלחתה. השכלת הבעל בולטת כמכנה משותף הן בחתך הגאוגרפי, הן במצב המשפחתי, וכן בתחום העיסוק.

תפיסות משפטיות: מודעות המרואיינות לזכויות נשים על רכוש וקרקע במצבים שונים של מעמד משפחתי

עמדות המרואיינות כלפי בעלות נשים על רכוש ונכסים על-פי החוק הדתי האסלאמי, החוק האזרחי והנוהג בפועל בחברה הערבית (בעלות נשים על רכוש באופן כללי, ירושת נשים, בעלות על רכוש במסגרת הנישואין ובמקרה של גירושין ובעלות האישה על רווחיה), הוכיחו מודעות של רוב המרואיינות לזכויותיהן להיות בעלות נדל"ן ורכוש אחר משלהן. חלקן כרכו את הבעלות על רכוש לירושה וציינו כי נשים לא תמיד מקבלות את ירושתן. רובן היו מודעות לחלקה (המופחת) של האישה בירושה במקרה של פטירת אב, או בעל, על-פי החוק המוסלמי הדתי (חצי, רבע, או שמינית), בעוד שעל-פי החוק האזרחי

הנשים זכאיות לירושה שווה, אך מקבלות פחות בפועל, או מוותרות על ירושתן בהתאם לנוהג (למרות הידיעה שהן זכאיות לה על-פי החוק הדתי והאזרחי). לתפיסתן קיימים הבדלים בין החוק הדתי-אזרחי-ונוהגי גם במקרה של פטירת בן או בת. ההבדל הוא בכך שמשפחתו של הבן/בת יורשת שליש עד שישית מהרכוש לפי המשפט הדתי, בעוד שעל-פי החוק האזרחי יורשיו הם רק אשתו וילדיו. יש לציין כי חלק מהמרואינות כלל לא ידעו מהו מצבן המשפטי במצבים השונים שהועלו בפניהן, ואפילו בנושאי משנה מסוימים. בפועל, מסתבר מתשובותיהן של רוב המרואינות, הבנות לא מקבלות/או מוותרות על חלקן ברכוש המורש.

ניכרו חוסר עקביות, או חוסר בקיאות בשאלת הבעלות על רכוש שהביא עמו כל צד לנישואין. עם זאת, כרבע מהמשיבות ענו כי על-פי החוק הדתי הרכוש נותר של מי שהביאו לנישואין (האישה, או הבעל). רובן סברו כי הרכוש שנצבר במהלך הנישואין אמור להירשם בצורה שוויונית על-שם שני בני הזוג.

רוב המרואינות סברו כי רווחיה של אישה עובדת שייכים לה ונועדו עבורה ועבור הבית והילדים. הן סברו שיש לכך כיסוי וגיבוי הן בחוק הדתי, הן באזרחי, והן בנוהג בפועל. המיעוט הפגין חוסר ידיעה בשאלה זו.

מן הספרות המחקרית החדשה עולה בהתאם כי על-אף שחוקי הדת וחוקי המדינה מאפשרים לנשים לרשת את הוריהן הרי:

רק נשים מעטות "מעזות" לדרוש את חלקן בירושה לאחר מות ההורים. הימנעותן מדרישת הירושה נובעת גם מהחשש לסכסוכים עם בני משפחה אחרים וגם מהמוסכמה התרבותית שלפיה הדאגה הכלכלית לאשה מוטלת על בעלה.

(חליחל, 2008)

## יזמות ועצמאות כלכלית של הנשים

היזמויות והיזמות הבולטות באזור הדרום היו בתחום של פעילויות העצמה חוץ-ממסדיות וממסדיות למחצה, ועסקים קטנים. באזור ירושלים לעומת זאת בלטה הפעילות היזמית בענפי החינוך, וההסעדה. פיתוח יזמות של נשים למען נשים נתקלה בקשיים רבים, בעוד שמי שעוסקות בתחום החינוך והעסקים זכו לרוב לגיבוי ולתמיכה של המשפחה הגרעינית והמורחבת. חרף קשיים כספיים בחלק מהמקרים, הוכיחה עצמה היזמות כמשתלמת, רווחית ותורמת לכלכלת המשפחה. לטענת הנשים הייתה לפעילותן היזמית השפעה חיובית על חייהן ועל מעמדן המשפחתי והחברתי. כולן הביעו תמיכה ברעיון של קידום הדור הנשי הבא במשפחתן ובעבודה ובפעילות נשית בכלל.



## יזמות וניהול של נשים – תפיסות כלליות

רוב המרואיינות היו מודעות להתרחבות התופעה של נשים יזמיות, בעלות עסקים ועיסוקים בתחומים שונים, ובעלות מקצוע, כולל מקצועות חופשיים. הודגשה אף דעתן על חשיבות ההשכלה בתהליך זה. מתוך תשובותיהן של המרואיינות לא ניתן היה להבחין בתהליך יצירתה של רשת חברתית **ספונטנית** של נשים יזמיות. בכמה מן הדוגמאות בהן נתקלנו יש עדויות לתהליך יצירה מודע של רשתות חברתיות מסוג זה, בעיקר במסגרת הפעילויות להעצמת נשים באזור הדרום. ניתן היה לזהות מתוך הראיונות מניעים שונים לפעילות, וביניהם מניעים פנימיים (של האישה) וחיצוניים (של הסביבה).

רוב המרואיינות מבחינות בין האזורים השונים בארץ מבחינת היחס לנשים בעלות יוזמה וכישורים. חלקן אף מבחינות בחלוקה תת-אזורית בנושא זה. ככלל ניתן גם כאן להבחין בהבדלים מובהקים בין מרכז לפריפריה (אם באופן מוחלט ואם באופן יחסי בתוך האזורים עצמם) ביחס הסביבה, כפי שהוא נתפס בעיני המרואיינות, לנשים מסוגן.

על-פי הראיונות ניתן היה לזהות תחושה גוברת של ביטחון עצמי בקשר למעמדן החברתי של המרואיינות, וגם ביחס לחשיבותן לסביבה הקרובה, ובמידה מסוימת, אפילו הכרה בערך היזמות הנשית לחברה הערבית בישראל בעיקר מתוך מתן העידוד שלהן לנשים נוספות.

יש לציין על רקע ממצאים אלו כי הספרות המחקרית העדכנית לא התייחסה ספציפית לקיומה של יזמות נשים ביישובים הערביים והבדוים. מן הספרות עולה בעיקר הבעייתיות של שיעורי עבודה נמוכים בקרב נשים ערביות וערבים בכלל בכוח העבודה בהשוואה ליהודים (למרות עליית מה בשיעור ההשתתפות בכוח העבודה בקרב הנשים הערביות), והצורך במדיניות ממשלתית להקצאת משאבים לפיתוח היזמות במגזר הערבי (מיעארי, 2008).

## רכוש וניהול פיננסי של המשפחה ושל האישה

עצמאותה הגדלה של האישה מתבטאת בעיקר בניהול הפיננסי של הוצאות המשפחה וככל הנראה גם בעצמאות בקבלת חלק מההחלטות הקשורות לניהול משק הבית, לחינוך הילדים, לקניות, וכדומה. לרוב הנשים היו חשבונות בנק, נפרדים או משותפים, והן משתמשות בכרטיס אשראי ובפנקסי המחאות. לכאורה יש כאן אפיק של עצמאות ברור יחסית, המקנה לאישה עמדה של כוח וסמכות בתא המשפחתי. הסתכלות ביקורתית יותר מעלה שינוי כאן בעייתיות מרובה: האם אפיק היזמות העסקית שמסתמן במקומות שונים מנציח למעשה דפוס של שמירה על מקומה של האישה בבית כמנהלת את עסקי המשפחה היום-יומיים בלבד? לעומת זאת עולה השאלה האם אין ביזמות או

בפעילות מעין זו מנוף להפוך את האישה לדומיננטית יותר לא רק בתוך התא המשפחתי אלא גם מחוצה לו?

נשים רווקות - העלאת גיל הנישואין: תופעה חברתית בעלת משמעות פיננסית ונדלנ"ית

העלייה המתמדת בגיל הנישואין היא אחת התופעות החשובות בעולם הערבי כולו. במקומות שונים בעולם הערבי ניכר אחוז גדל והולך של רווקים ורווקות בגילאים מבוגרים שלעיתים מוצאים אפיקים שונים לפתרון בעיית הנישואין ולעיתים נשארים ברווקותם (צורף, 2008). אחדד חליחל בחן את התופעה המעניינת של הרווקות המתמשכת בקרב נשים ערביות, העולה בהרבה על זו שבקרב גברים ערבים בגיל 35 ומעלה (בגילאי 44-35 נמצאו 13.3% נשים ערביות רווקות לעומת 5.3% גברים ערבים רווקים), והתרחבותה בצפון המדינה ומרכזה, וניסה להסביר את משמעויותיה (חליחל, 2008). לדעתו עשויה תופעה זו להוביל להיפוך תפקידים מגדריים ולהוביל לשינוי בדפוסי הנישואין, המגורים ורמת הפריון. היא תוביל לעלייה בהשתתפות נשים רווקות בשוק העבודה, לתמיכתן הגוברת במשפחה ולשינוי פוטנציאלי בדפוסי הירושה (צוואה לפיצוי הרווקות התומכות בהוריהן, או תביעתן לחלקן בירושת ההורים לאחר מותם, ללא ויתור עליה (חליחל, 2008).

מהראיונות שערכנו, מסתמנת תמונה בעלת חשיבות מהיבט שונה: בנות הנשארות ברווקותן מקבלות בירושה את בית ההורים או חלק מסוים מרכוש ההורים. במקרים אחרים מסייעים האחים/האחיות הנשואים בפרנסת הבת הרווקה.

מבחינה חברתית וכלכלית עשויה להסתמן כאן תופעה חדשה. העול על המשפחה עשוי לגדול בצורה ניכרת וגם חלקם בירושה הכללית של כל יתר האחים עלול להיפגע באורח משמעותי. יש לציין שאישה רווקה העובדת לפרנסתה יכולה להקטין באופן ניכר עול כזה ואולי אפילו כלל לא להצטרך לירושה, אך סביר להניח שעדיין תזדקק לסיוע כזה או אחר מן המשפחה המורחבת.

מבחינה נדלנ"ית יכולה בעתיד הלא רחוק להסתמן מגמה הולכת וגוברת של נשים רווקות בעלות קרקעות ורכוש מתוקף ירושה, ומכאן לצבירת נכסים, הון ורכוש בידי נשים שאינן נשואות.

בשאלת ירושת הבת על פי החוק המוסלמי אמרה אחת המרואיינות (הבקיאה בחוקי האסלאם) שאם האישה נפטרת לפני הוריה אין לה רכוש להוריש. בהתאם לאמור כאן,

עשוי להיווצר מצב חדש שאתו יצטרך החוק המוסלמי להתמודד ולפיו נשים רווקות הופכות לבעלות הון בזכות עצמן.

רכוש וניהול פיננסי של המשפחה ושל האישה - תפיסות כלליות

רוב הנשים סברו כי מסתמנת מגמה של ביטול מוחלט של מנהגי מתן המוהר והנדוניה לפני החתונה. מעניין כי במקביל סבורות חלקן כי ממניעים של שימור המסורת והדת יש להשאיר את מנהגי המוהר והנדוניה, בעוד לדעת אחרות יש לעבור להסכמים משפטיים וחיי שיתוף ושוויון מלאים.

באשר לרישום רכוש על-שם האישה הסכימו רוב המרואיינות כי תהליך התפוררות החמולה חיצק את מעמד האישה ועצמאותה, והעלה את רמת שליטתה ברכוש. הן התייחסו אל רכוש האישה כרשום על שמה וציינו כי הרכוש כולל לרוב את תכולת הבית כחלקה של האישה. בניגוד לרכב ולנכסי דלא נידי, לכלי בית או ריהוט אין מנגנון רישום מסודר על ידי המדינה ולכן האישה נשארת למעשה, ברמה הפורמלית, חסרת כל. גם ברמה המעשית תכולת הבית איננה מהווה אוסף פריטים סחיר כמו רכב או בית.

ייתכן כי כאן ניתן לראות את המלכוד החדש בו נתונה האישה העצמאית והיזמית: לכאורה האישה היא בעלת רכוש משל עצמה אך הבעלות היא בעלות שאינה בת קיימא. מכיוון שרכוש שנחשב ברמה החברתית כרכושה של האישה (תכולת הבית) הוא רכוש שאין לא רישום באסמכתאות רשמיות, במקרה של גירושין תיוותר הבעלות על רכוש זה נתונה לפרשנות ולדיונים משפטיים.

### **פעילויות העצמה**

כפי שראינו, פעילויות קבוצתיות בתחום ההעצמה בעמותות, ארגונים, סדנאות וחוגים, המבוססים בחלקם על פעילויות מסורתיות, בולטות בעיקר בקרב הנשים הבדויות בדרום ופחות בקרב הכפריות בסביבות ירושלים. על אף שאין כאן עדיין מחקר בעל מדגם רחב ומייצג, ייתכן שניתן לראות את המניע לפריצות הדרך היזמיות האלו במצוקה ברורה ואמיתית של שוליות משולשת – הן מבחינה מגזרית, הן מבחינת הנוהג, והן מגדרית. מתוך הראיונות עולה התמודדות הנערה והאישה במגזר הבדווי עם השבר בתפקידיה המסורתיים שצוינו לעיל, ועם מסורות חברתיות שמקדשות את הישאוותה בבית.

במידה רבה נדרשו היזמיות למצוא פתרונות שמשלבים בין השמירה על מסורת וזהות עם סממני מודרניזציה ועצמאות. חלק מן הנשים במגזר הבדווי שרואיינו למחקר פעילות בעמותות של תפירה ורקמה. אלו הן פעילויות מסורתיות מובהקות המגבירות להערכתנו

את מרכיב הזהות הייחודי של הנשים במסגרת המסורתית, אך בה בעת הן מהוות קרש קפיצה לסדנאות בנושאים שונים הנוגעים לתחומים המודרניים לחלוטין.

מתוך הפריצה של ארגונים אלו לתודעה של החברה הישראלית כולה עולה כי המצב הייחודי בו נתונה החברה הבדווית בדרום הארץ כחברה המשמרת מאפיינים מסורתיים מחד גיסא אך משתנה במהירות מאידך גיסא, גרמו לאתגרים שונים ולעתים סותרים לאוכלוסיית הנשים. מראיונות שהתקיימו עם נשים מכפרים באזור ירושלים עולה כי הן נתקלו בפחות חסמים שנוגעים לרכישת השכלה, קריירה מקצועית ויזמות.

### ניעות גאוגרפית ופטרי-לוקליות

מוסד הפטרי-לוקליות (מעבר למגורים עם משפחת הבעל) תואר בספרות המחקר הקלאסית כאחד מאבני היסוד של המבנה המשפחתי בכפרים בצפון ישראל ובמרכזה (רוזנפלד, 1964; Rosenfeld, 1972; Cohen 1972). גם בדרום הארץ הצביעו כמה מחקרים על פטרי-לוקליות מודגשת בקרב הבדווים (מרקס, 1974). למרות התפוררותה של פונקציית החמולה המתוארת גם על ידי המרואיינות, ניתן לראות כי מוסד הפטרי-לוקליות לא סבל פגיעה ניכרת וכי האישה, עם נישואיה, עברה לגור ביישוב של בעלה ובקרב משפחתו. ניעות גאוגרפית זו יכולה להתקיים בין כפרים באותו אזור. בעיקר עולה כי מספר האמהות של מרואיינות או אמהות של בני זוגן שעברו לאזור הדרום כתוצאה מנישואין גדול מאשר באזור המרכז. זהו סימן לתופעה חברתית של נישואי בדווים מהדרום עם ערביות מהצפון.

העובדה שחלק ניכר מהנשים העצמאיות באזור הדרום שרואיינו במחקר זה הן במקורן מאזורים שאינם בדווים קרי, מרכז הארץ או עזה, היא משמעותית וחשובה. חלק מהמרואיינות הדגישו בפנינו שמוצאן הצפוני גורם לדחייתן על ידי רוב החברה הבדווית ונחיתותן המעמדית, אך מנגד הן פתוחות יותר לאפשרויות של יוזמה ועצמאות בשל מוצאן והחינוך השונה שקיבלו. היוזמה והעצמאות של נשים שאינן בדוויות במקורן עולה מתוך מחקר זה בצורה שאינה מובהקת סטטיסטית אבל ראויה מאד למבט רחב ומעמיק יותר.

לסיום, ממצאי מחקר זה ממתנים במידת מה את מסקנותיה העגומות של אבו-בקר ביחס לאי שוויון מגדרי בחברה הערבית בישראל, ולחוסר יכולתן של נשים ערביות חלוצות, שזכו להישגים מרשימים בהשכלה ובתעסוקה, לעקוף את המסורת, את הפטריארכאליזם, ואת העול הכפול המוטל עליהן, ולתרגמן לרווחה נפשית-חברתית בביתן ובחיק המשפחה (אבו-בקר, 2008).

חוקרי החברה הערבית בישראל הדגישו את אי-השוויון המגדרי של הנשים הערביות במדינה, ואת הקושי בפריצת דרך בתחום זה על-ידי דור ראשון ושני של נשים משכילות. יחד עם זאת, ניתן להסיק ממחקר זה כי לשינויים המתמשכים במבנים החברתיים המרכזיים בחברה הערבית תהייה השפעה מכרעת על מצבן הכללי של הנשים ועל מצבן הייחודי של נשים בעלות יוזמה המנסות להתפתח בכיוונים מגוונים. נראה כי המעבר לכלכלה שנסמכת יותר ויותר על המשפחה הגרעינית ופחות על המשפחה המורחבת מעלה את ערכה של האישה כמרכיב בכלכלת המשפחה ומאפשר לה יוזמה עצמאית ובעלות על רכוש מסוגים שונים. עם זאת, האמונה שחלק גדול ממשענתה של האישה ביום פקודה היא המשפחה המורחבת שהיחלשותה עלולה להשליך גם על ביטחון האישה, תורמת להנצחת המסורת ולהגבלתו של תהליך ה"שחרור" של הנשים.

## מקורות

### ספרים ומאמרים

אבו-בקר, ח'אולה, 2008, 'רווחה, מודרנה ומסורת: התמודדותן של נשים פלסטיניות בישראל עם שינויים במסגרות חייהן', בתוך: עאדל מנאע ורמסיס גרא (עורכים), 2008, **ספר החברה הערבית בישראל, אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, 2, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד: תל-אביב, עמ' 384-359.

אבורביעה-קוידר, סראב, 2005, 'מודלים של אקטיביזם: נשים בדוויות בנגב', **מפנה**, 47-46: 26-23.

אבורביעה-קוידר, סראב, 2005, 'מתמודדות מתוך שוליות – שלושה דורות של נשים בדוויות בנגב', בתוך: הנרייט, דהאן כלב, ניצה ינאי וניצה ברקוביץ (עורכות) **נשים בדרום – מגדר מרחב ופריפריה**, הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב: באר שבע, עמ' 108-86.

אבן שושן, אברהם, **מלון חדש**: ירושלים, קרית ספר. מהדורת ידיעות אחרונות הוצאת קרית-ספר: ירושלים תש"ז.

אגמון, איריס, 1994, 'נשים וחברה: האישה המוסלמית, בית הדין השרעי והחברה ביפו ובחיפה בשלהי השלטון העות'מאני, 1914-1900', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים: ירושלים.

אחמד קאסם, פטמה, 2002, 'פורצות דרך, משלמות מחיר', **פנים**, 22: 83-72.

אחמד קאסם, פטמה, 2008, 'זהות והשכלה של נשים בדוויות: כינון ופירוק זהויות שבטיות וממסדיות', בתוך: רודד, רות ונגה אפרתי, 2008, **נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים**, הוצאת מאגנס: ירושלים, עמ' 201-178.

אפרתי, נגה, 2004, 'חקר הנשים והמגדר במזרח-התיכון: התפתחות התחום ומגמותיו', בתוך: עפרה בנג'ו (עורכת), 2004, **נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי**, מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל-אביב: תל-אביב, עמ' 37-29.

בנג'ו עפרה (עורכת), 2004, **נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי**, מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל-אביב: תל-אביב, עמ' 9-12.

בן-דוד, יוסף וח' י' סואעד, תשנ"ו, 'התמורה בתעסוקת נשים בדוויות בצפון הארץ', **בטחון סוציאלי**, 45: 54-69.

בר, גבריאל, 1973, **ערביי המזרח התיכון: אוכלוסייה וחברה**, הקיבוץ המאוחד: תל אביב.

גרזובסקי, יהודה, תרצ"ח, **מלון השפה העברית**, מהדורה שנייה, דביר: תל אביב.

דאוד, ניהאיה, 2008, 'בית תרבות למצב חברתי-כלכלי: גורמים התורמים לאי שוויון בבריאות בין ערבים ליהודים בישראל' בתוך: עאדל מנאע ורמסיס גרא (עורכים), 2008, **ספר החברה הערבית בישראל, אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, 2, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד: תל-אביב, עמ' 385-408.

דפן, בתיה, 2004, **מעמד האישה הערבייה בכפר המסורתי: אז והיום**, עבודה מסכמת במסגרת הקורס "הכפר הערבי בסביבות ירושלים: אז והיום", בהנחיית פרופ' רות קרק ודרור ברק, האוניברסיטה העברית בירושלים, הפקולטה למדעי החברה, החוג לגיאוגרפיה: ירושלים, עמ' 1-14.

הס, מיכל, 2004, **חינוך נשים בכפר הערבי לפני 1948 והיום**, עבודה מסכמת במסגרת הקורס "הכפר הערבי בסביבות ירושלים: אז והיום", בהנחיית פרופ' רות קרק ודרור ברק, האוניברסיטה העברית בירושלים, הפקולטה למדעי החברה, החוג לגיאוגרפיה: ירושלים, עמ' 1-23.

ונטורה, זהבה ונחמה דרור, 2006, **מעמדה של האישה הערבייה כפי שבא לידי ביטוי בפתגמים**, עבודה מסכמת במסגרת הקורס "הכפר הערבי בסביבות ירושלים: אז והיום", בהנחיית פרופ' רות קרק ואמיר גלילי, האוניברסיטה העברית בירושלים, הפקולטה למדעי החברה, החוג לגיאוגרפיה: ירושלים, עמ' 1-14.

וקסלר, ורדה, 2006, **השפעת האישה המוסלמית המשכילה על הילודה**, עבודה מסכמת במסגרת הקורס "הכפר הערבי בסביבות ירושלים: אז והיום", בהנחיית פרופ' רות קרק ואמיר גלילי, האוניברסיטה העברית בירושלים, הפקולטה למדעי החברה, החוג לגיאוגרפיה: ירושלים, עמ' 1-28.

חוג'יראת, מוסא, 2004, 'בחירת מקצוע אצל מתבגרות בדוויות', **רשימות בנושא הבדווים**, 36, עמ' 23-30.

חמאיסי, ראסם, 2008, 'הרשויות המקומיות הערביות: משבר חולף או מובנה?' בתוך: עאדל מנאע ורמסיס גרא (עורכים), 2008, **ספר החברה הערבית בישראל, אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, 2, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד: תל-אביב, עמ' 409-438.

חסידיאן, דניאל, 1995, **אופיים והתפתחותם של שימושי הקרקע בכפר עין רפא בשנים 1880-1994**, עבודת סמינר במסגרת מחנה מחקר בגאוגרפיה היסטורית, מוגש לפרופ' רות קרק ומיכל אורן, ספטמבר 1995.

טריגר, גרי וישי דוידסון, 2000, 'עמדות ביחס לעבודה בקרב נשים בדוויות בדרום הארץ', **אדם ועבודה**, 10, מס' 2-1: 46-57.

חליחל, אחמד ס', 2008, 'רווקות בקרב נשים ערביות: הגורמים להתרחבות התופעה במרכז ישראל ובצפונה', בתוך: עאדל מנאע ורמסיס גרא (עורכים), 2008, **ספר החברה הערבית בישראל, אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, 2, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד: תל-אביב, עמ' 283-312.

לביא, רחלי, 2003, **בעלות של נשים על קרקע בתורכיה**, עבודה סמינריונית במסגרת הקורס "קרקע והתיישבות בארץ ישראל ובמזרח התיכון 1800-2002", בהנחיית פרופ' רות קרק, האוניברסיטה העברית בירושלים, הפקולטה למדעי החברה, החוג לגאוגרפיה: ירושלים, עמ' 1-42.

לואיס, ברנרד, 2004, 'מגדר והתנגשות הציביליזציות', בתוך: עפרה בנג'ו (עורכת), 2004, **נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי**, מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל-אביב: תל-אביב, עמ' 15-27.

ליש, אהרון, 1995, 'מעמד האישה המוסלמית בבית הדין השרעי בישראל', בתוך: פרנסס רדאי, כרמל שלו ומיכל ליבן-קובי (עורכות), 1995, **מעמד האישה בחברה ובמשפט**, הוצאת שוקן: ירושלים ותל-אביב, עמ' 364-379.

מיערי, סמי, 2008, 'הדינמיקה של אבטלה בקרב הערבים בישראל: עדויות מנתוני פנל, בתוך: עאדל מנאע ורמסיס גרא (עורכים), 2008, **ספר החברה הערבית בישראל, אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, 2, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד: תל-אביב, עמ' 313-358.

מנאע עאדל, ורמסיס גרא (עורכים), 2008, **ספר החברה הערבית בישראל, אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, 2, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד: תל-אביב.

נאטור, אחמד, 1991, 'שריעה ומנהג במשפחה הבדווית בנגב על פי הפסיקה של בית הדין השרעי בבאר שבע', **המזרח החדש**, ל"ג: 94-111.

פויירשטיין, תמר, 2006, **מעמד האישה בכפר הערבי – עבר מול הווה בהדגמה על הכפר עין-רפא**, עבודה מסכמת במסגרת הקורס "הכפר הערבי בסביבות ירושלים: אז והיום", בהנחיית פרופ' רות קרק ואמיר גלילי, האוניברסיטה העברית בירושלים, הפקולטה למדעי החברה, החוג לגאוגרפיה: ירושלים, עמ' 1-13.



פולק, יוסי, 2003, בעלות של נשים פלסטינאיות על קרקע, בדגש על בנות המעמד הגבוה בעיר שכם, עבודה מסכמת במסגרת הקורס "קרקע והתיישבות בארץ ישראל ובמזרח התיכון 1800-2002", בהנחיית פרופ' רות קרק ודרור ברק, האוניברסיטה העברית בירושלים, הפקולטה למדעי החברה, החוג לגאוגרפיה: ירושלים, עמ' 1-16.

פסטה-שוברט, ענת, 2005, "אני יוצאת וכאלו ממששת את העולם, רואה את הדברים ברור יותר": נשים, השכלה גבוהה והחברה הבדווית בנגב. מגמות, מ"ג, 4: 659-681.

פראן, מריאן, קשקוש, ראגדה ותמרה גוטליב, 2006, נשים ערביות, נכסים וירושה בחברה המוסלמית ובחברה הנוצרית בישראל, עבודה מסכמת במסגרת הקורס "הכפר הערבי בסביבות ירושלים: אז והיום", בהנחיית פרופ' רות קרק ואמיר גלילי, האוניברסיטה העברית בירושלים, הפקולטה למדעי החברה, החוג לגאוגרפיה: ירושלים, עמ' 1-23.

א-צנאע, נעמה, 2004, 'מנהלת מפעל "רקמת המדבר" של העמותה לשיפור מעמד האישה בלקייה', רשימות בנושא הבדווים, 36, עמ' 19-22.

צורף, מירה, 2004, 'ה"אחרות" של ה"אחרים" – נשים, מיגדר ולאומיות בחברה הפלסטינית בצל האינתיפאדות', בתוך: בנג'ו ע' (עורכת), 2004, נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי, מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל-אביב: תל-אביב, עמ' 109-138.

קמא, בלנש, 1984, מעמד האישה הערבייה בישראל, משרד ראש הממשלה, לשכת היועץ לענייני ערבים, ירושלים.

רודד, רות, 2008, 'חדש וישן בחקר המזרח התיכון: מבט שני על מקורות ראשוניים, בתוך: רודד, ר' ונ' אפרתי, 2008, נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים, הוצאת מאגנס: ירושלים, עמ' 252-273.

רודד, רות ונגה אפרתי, 2008, נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים, הוצאת מאגנס: ירושלים.

רודד, רות ונגה אפרתי, 2008, 'התפתחות חקר נשים ומגדר במזרח התיכון: תמונת מצב', בתוך: רודד, רות ונגה אפרתי, 2008, נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים, הוצאת מאגנס: ירושלים, עמ' 1-6.

רוזנפלד, הנרי, 1957, 'תהליכי התפרדות והתפצלות של המשפחה המורחבת בכפר הערבי', מגמות, 4, ח': 411-418.

רוזנפלד, הנרי, תשכ"ד, הם היו פלחים, הקיבוץ המאוחד: תל אביב.

שטנדל, אורי, 1975, 'מעמד האישה הערבייה בישראל על סף שנת 1976', בטחון סוציאלי, 9-10: 137-143.

רודד, רות, 2006, 'ממעמד האישה לניתוח מגדרי: התפתחויות בלימודי נשים במזרח התיכון בישראל', **ביטאון החברה המזרחית הישראלית**, 4: 16-21.

שי, תמר, 2004, **האישה הערבית בכפר**, עבודה מסכמת במסגרת הקורס "הכפר הערבי בסביבות ירושלים: אז והיום", בהנחיית פרופ' רות קרק, האוניברסיטה העברית בירושלים, הפקולטה למדעי החברה, החוג לגאוגרפיה: ירושלים, עמ' 1-13.

שם-טוב, ארנה, 2005, **מעמד הנשים בכפר הערבי: אז והיום**, עבודה מסכמת במסגרת הקורס "הכפר הערבי בסביבות ירושלים: אז והיום", בהנחיית פרופ' רות קרק, האוניברסיטה העברית בירושלים, הפקולטה למדעי החברה, החוג לגאוגרפיה: ירושלים, עמ' 1-11.

Abu-Lughod, Lila, 1985, 'A Community of Secrets: The Separate World of Bedouin Women', *Signs* 10, no. 4: 637-657.

Abu-Rabia-Queder, Sarab, 2006, 'Between Tradition and Modernization: Understanding the Problem of Female Bedouin Dropout', *British Journal of Sociology of Education* 27, 1: 3-17.

Abu-Rabia-Queder, Sarab, 2007, 'Permission to Rebel: Arab Bedouin Women's Changing Negotiation of Social Roles', *Feminist Studies* 33, 1: 161-187.

Badawi, Jamal A., 1971, 'The Status of Women in Islam', *Al-Itihad* 8, no. 2: 1-11 (see also internet version: <http://www.iad.org./books/S-women.html>).

Canaan, Tawfiq, 1931, 'Unwritten Laws Affecting the Arab Women of Palestine,' *Journal of the Palestine Oriental Society* 6: 178-197.

Cohen, Avner, 1972, *Arab Border Village in Israel*, Manchester University Press: Manchester.

Cooke, Miriam, 2000, 'Women, Religion, and the Postcolonial Arab World', *Cultural Critique* 45: 150-184.

Dinero, Steven C., 1997, 'Female Role Change and Male Response in the Post-Nomadic Urban Environment: The Case of the Israeli Negev Bedouin', *Journal of Comparative Family Studies* 28, no. 3: 248-260.

Doumani, Beshara, 1998, 'Endowing Family: *Waqf*, Property, Devolution, and Gender in Greater Syria, 1800 to 1860', *Comparative Study of Society and History* 40, no. 1: 3-41.

Engineer, Asgharali, 1992, *The Rights of Women in Islam*, C. Hurst & Co. Publishers: London, pp. 1-188.

- Goodrich-Freer, Ada, 1927, *Things Seen in Palestine*, Seeley, Service & Co.: Jerusalem.
- Haj, Samira, 1992, 'Palestinian Women and Patriarchal Relations', *Signs* 17, no. 4: 761-768.
- Kressel, Gideon M., 1986, 'Latent payments and gains Implied in the Confinement of Women to the Household Setting: The Case of Reproduction among the Negev Bedouin', *Social Science Research* 4, no. 1: 51-64.
- Layish, Aharon, 1997, 'The Family Waqf and the *Shari'a* Law of Succession in Modern Times,' *Islamic Law and Society* 4: 384–86.
- Layish, Aharon and Avshalom Shmueli, 1979, 'Custom and "Shari'a" In: The Bedouin Family according to Legal Documents from the Judean Desert', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 42. no. 1: 29-45.
- Kark, Ruth, 1992, 'Land-God-Man: Concepts of Land Ownership in Traditional Cultures and in Eretz Israel.' In: *Ideology and Landscape in Historical Perspective*. Baker A. and G. Biger (eds.) Cambridge University Press: Cambridge, pp. 63–82.
- Kark, Ruth, 2005, 'Land-God-Women: Women, Land and Property in Traditional and Modern Societies – the Case of Africa', In: Nite Tanzarn (ed.) *Gender in Agriculture and Technology*, Gendered Worlds Series edited by Bantebya Kyomuhendo, Vol. 3, Kampala, Uganda, 2005, pp. 27-43.
- Kark, Ruth and Roy Fischel, (in press), 'Gendered Space: Palestinian Women in the Public Domain during the Late Ottoman and Mandate Periods, 1831-1948', Roded, R. and I. Greenberg (eds.), *Gendered Space in Middle Eastern Societies and Cultures*, Brill: Leiden.
- Khalidi, Ramla and Judith Tucker, 1996, 'Women's Rights in the Arab World', In: Suha Sabbagh (ed.), *Arab Women: Between Defiance and Restraint*, Olive Branch Press: New York, pp. 9-18.
- Leiblich, Amia, Tuval-Mashiach, Rivka and Tamar Zilber, 1998, *Narrative Research, Reading, Analysis, and Interpretation*, Applied Social Research Methods Series, Vol. 47, Sage: London and New Delhi: 1-20; 165-174.
- Meriwether Margaret L. and Judith E. Tucker, 1999, *A Social History of Women and Gender in the Modern Middle East*, Westview Press: Boulder, pp. 1-23.
- Moors, Annelies, 1995, *Women, Property and Islam: Palestinian Experiences, 1920-1990*, Cambridge University Press: Cambridge.
- Nelson, Cynthia, 1974, 'Public and Private Politics: Women in the Middle Eastern World,' *American Ethnologist* 1, no. 3: 551-563.

- Prussin, Labelle, 2000, 'African Nomadic Architecture: Space, Place and Gender,' In: *Gender Space Architecture*, Randell, Penner, and Borden (eds.), Routledge: London and New York, pp. 306–307.
- Rockwell, Susan, 1985, 'Palestinian Women Workers in the Israeli-Occupied Gaza Strip,' *Journal of Palestine Studies*, 14: 115.
- Roded, Ruth, 1999, *Women in Islam and the Middle East: A Reader*, L. B. Tauris: London, pp. 1-23, 95-102, 140-158.
- Roded, Ruth, 2001, 'Mainstreaming Middle East Gender Research: Promise or Pitfall?' *Middle East Studies Association Bulletin*, 35: 21-22.
- Rosenfeld, Henry, 1958, 'Processes of Structural Change within the Arab Village Extended Family', *American Anthropologist* 60, no. 6: 1127-1139.
- Rosenfeld, Henry, 1960, 'On Determinants of the Status of Arab Village Women', *Man*, 60: 66-70.
- Samed, Amal, 1976, 'The Proletarianization of Palestinian Women in Israel', *MERIP Reports* 50, pp. 10-15, 26.
- Schacht, Joseph, 1964, *An Introduction to Islamic Law*, Clarendon Press: Oxford, 161–68.
- Schlegel, Alice and Rohn Eloul, 1988, 'Marriage Transaction: Labor, Property, Status', *American Anthropologist*, New Series, 90, 2: 291-309.
- Schlegel, Alice, 1991, 'Status, Property, and the Value on Virginity', *American Ethnologist* 18, no. 4: 719-734.
- Seager, Joni, 1997, *The State of Women in the World: Atlas*, Penguin reference books, Penguin Group: London.
- "Women in Palestine," 1937, *Palestine* 12, no. 52 (29 December 1937): 412–413.
- Shaham, Ron, 1993, 'A Woman's Place': a Confrontation with Bedouin Custom in the Sharia Court, *The Journal of the American Oriental Society* 113, no. 2: 192-202.
- Starr, June, 1984, 'The Kegal and Social Transformation of Women in the Aegean Turkey', In: Renee Hirschon (ed.), *Women and Property: Women as Property*, St. Martin's Press: New York.
- Taraki, Lisa, 1995, 'Islam is the Solution: Jordanian Islamists and the Dilemma of the "Modern Women"', *The British Journal of Sociology* 46, no. 4: 643-661.

## פרסומים באתרי אינטרנט

שנתון סטטיסטי לישראל, 2008

[http://www.cbs.gov.il/energy/shnaton/templ\\_shnaton.html?num\\_tab=st03\\_13&CYear=2008](http://www.cbs.gov.il/energy/shnaton/templ_shnaton.html?num_tab=st03_13&CYear=2008).

Sherif Abdel Azeem, 2004, 'Women in Islam Versus Women in the Judaeo-Christian Tradition: The Myth & The Reality', 4, 3 (2004), pp. 1-31.

מתוך אתר האינטרנט thetruereligion.org – המדריך האותנטי לאמונה, לתרבות ולציוויליזציה האסלאמית, ניו-יורק, ארה"ב, 1999-2006 (תחת מאמרים פופולריים) <http://thetrue religion.org>

WUNRN, Oct. 2008, <http://www.wunrn.com> 'Syria – Women in NE Syria Miss out on Property Rights', WUNRN 10 October 2008

תודתנו לפרופ' רות רויד על סיועה בהפניה זו.

WUNRN, Nov. 2008,

[http://www.iwpr.net/?p=syr&s=f&o=347082&apc\\_state=henh](http://www.iwpr.net/?p=syr&s=f&o=347082&apc_state=henh)

תודתנו לפרופ' רות רויד על סיועה בהפניה זו.